

СРПСКИ САНИТЕТ
1914 – 1918.

SERBIAN SANITET
1914 – 1918

МУЗЕЈ ГРАДА
НОВОГ САДА

CITY MUSEUM
OF NOVI SAD

НАРОДНИ МУЗЕЈ ШАБАЦ

Издавачи / Publishers

Музеј града Новог Сада, Војни музеј, Београд, Народни музеј Шабац
City Museum of Novi Sad, Military Museum Belgrade, National Museum Šabac

За издавача / Editor-in-Chief

MSc Весна Јовичић / Vesna Jovičić, MSc

Уредник / Publication Editor

Др Мирко Пековић / Mirko Peković, PhD

Аутори изложбе и каталога / Exhibition and Catalogue Authors

Гордана Буловић, Мирко Пековић, Бранислав Станковић
Gordana Bulović, Mirko Peković, Branislav Stanković

Послава изложбе / Exhibition Design

Душан Пешић / Dušan Pešić

Рецензенти / Consulting Editors

Мр мед. Владимир Сакач, мр фар. Илија Савков, пуковник др Братомир Брклџа
MD MSc Vladimir Sakač, MSc Pharm. Ilija Savkov, Colonel Dr Bratomir Brkljača

Лектор / Proofreading

Душица Милосављевић / Dušica Milosavljević

Превод / Translation

Зоран Протић / Zoran Protić

Фотографија / Photography

Феђа Киселички / Feđa Kiselicki

Конзервација / Conservation

Тамина Кесић / Tamina Kesić

Рестаурација / Restoration

Саша Глишић, Александар Глишић / Saša Glišić, Aleksandar Glišić

Техничка реализација / Technical support

Данило Крушић / Danilo Krušić

Припрема и штампа / Prepared and Printed by

ЈП Службени гласник, Београд
Official Gazette, Belgrade

Тираж

300 primeraka / Circulation: 300 copies

Пројекат је подржало Министарство културе и информисања Републике Србије
This project is supported by the Ministry of Culture and Information, Republic of Serbia

ISBN 978-86-7637-087-0

Гордана Буловић
Мирко Пековић
Бранислав Станковић

СРПСКИ САНИТЕТ 1914 – 1918.

SERBIAN SANITET 1914 – 1918

Нови Сад 2015

Транспорт првих рањеника при заузећу Кара-Тепеа и Плуће
(јужне падине Кајмакчалана, цота 1900), 7. 8. 1916. године

Transport of first wounded soldiers after taking over Kara Tepe and Pluča
(southern slope of Kaymakchalan, cotta 1900), 07/08/1916

Српски санитет у Великом рату 1914–1918.

Serbian Medical Corps in the Great War 1914–1918

Након исцрпљујућих балканских ратова из којих је Србија изашла као победник, али веома ослабљена и разорена, велике силе, пре свих Аустроугарска и Немачка, намеравале су да свој утицај на Балкану реше ратом. После анексије Босне и Херцеговине, формални повод су нашле у Сарајевском атентату.

Објава рата и муњевито започињање ратних дејстава затичу Србију практично без санитетске службе. Ново наоружање, разорна муниција, употреба авиона уз уношење заразе пегавог тифуса, стварају непремостиве тешкоће српској војној команди и Србији. У рат се кренуло са оним што је било на располагању, уз максимални напор, али и велику одлучност. Војна санитетска служба била је свесна да нема другог избора. Надљудским напорима малобројни

Аfter excruciating Balkan Wars from which Serbia emerged as a victor, but quite weakened and destructed, major powers, notably Austria-Hungary and Germany intended to solve their issue of the influence on the Balkans by war. Following the annexation of Bosnia and Herzegovina, they found the formal war cause in the Assassination at Sarajevo.

The declaration of war and rapid start of war actions found Serbia practically without medical corps service. New weaponry, destructive munition, airplane usage for spreading epidemic typhus created insurmountable difficulties for the Serbian military command and Serbia. The state entered the war with what it already had had at its disposal, with maximum effort, but also with great determination. Military medical service corps was aware it did not have any other choice. With superhuman

Српски санитет у одступању, 1915. године

Serbian Medical Corps in retreat, 1915

школовани и искусни лекари и медицинско особље, без опреме и са мало санитетског материјала, сналазе се усред започетих ратних дејстава аустроугарске војске у Мачви 1914. године. Недовољна, заправо више симболична, савезничка помоћ, пристигле мисије хуманих људи – добровољаца, као и школовани Срби лекари из Војводине, нажалост, не успевају да санирају и залече све рањенике. Поред тога, била је недовољна снабдевеност лековима, санитетским материјалом и неопходном опремом. Због свега овога организовање санитета у току ратних дејстава у Поцерини светао је пример самопрегора, хуманости и правог херојства људи у белом, који су данас, после само стотину година, скоро сасвим потиснути у заборав.

efforts, few of those enough educated and experienced physicians and medical staff, without any equipment and insufficient medical supplies, did what they could amidst launched military actions of Austria-Hungary army in Mačva in 1914. Scarce, actually, more nominal help of the Allies and received missions of humane people – volunteers, as well as of educated Serbs – physicians from Vojvodina, unfortunately, could not manage to recover and treat all the wounded. Apart from that, there was an insufficient supply of medications, medical supplies and necessary equipment. For all these reasons, Medical Corps organization during military actions in Pocerina, serves as a positive example of self-sacrifice, humanity and real bravery of medical professionals, who, after only one hundred years, completely fell into oblivion.

Плакат – Тифус

Poster – TYPHUS

Оправка санитарског возила форта, модел т,
на Солунском фронту

Repair of ambulance vehicle, Ford model T
on the Thessaloniki Front

На почетку рата у војном санитету се налазило укупно 409 лекара. Највећи број чинили су резервни официри, њих 214, док су мањи број чинили активни официри, војни обвезници, странци по уговору и жене лекари. Велики број лекара Војвођана прикључио се српском санитету, као и велики број студената медицине (230). Њихов број био би већи да Аустроугарска, супротно обичајима рата, није задржала и интернирала око 100 српских студената медицине који су се у тренутку објаве рата налазили на њеној територији.

At the beginning of the War, there were 409 physicians in the Medical Corps. The majority consisted of reserve officers, 214 of them, whereas smaller number was comprised of regular officers, military recruits, foreigners working on contract, and women physicians. A large number of physicians from Vojvodina joined the Serbian Medical Corps, as well as a great number (230) of medical students. Their number would have been bigger if Austria-Hungary, contrary to war law, had not kept and interned around 100 Serbian medical students, who, at the moment of the war declaration, found themselves on Austro-Hungarian territory.

Поред лекара, у војсци су била ангажована 144 апотекара, од тога 42 апотекарска помоћника и 16 апотекарских приправника.

Од октобра 1914. до јуна 1915. године, паралелно са борбама на фронту, у Србији се појавила још једна велика пошаст, бела ваш, која је изазвала епидемију тифуса великих размера. Ова епидемија захватила је војске обе зарађене стране. Милош Црњански, ухапшен у Сегедину и мобилисан у аустријску војску, крајем 1914. године оболео је од тифуса. „Ја сам, са многима, остављен у једном возу који је смрдео од бљубања и пролива, на железничкој станици у Шиду. [...] Одатле сам пренет у болницу, у Вуковар.“¹ Према проценама, од „три тифуса“ (колера, пегави и трбушни тифус) у Србији је оболело више од 400.000 људи,² а умрло готово половина од тог броја. Крајем 1914. из иностранства је почела стизати велика помоћ у медицинском особљу, лековима, храни, новцу. На стотине

Apart from physicians, there were 144 apothecaries in the military, and among them 42 apothecary assistants and 16 apprentices.

From October 1914 to June 1915, along with fights at the front, another great pestilence appeared in Serbia, this time white lice which caused the epidemic of typhus of large proportions. This epidemic attacked the armies from both war sides. Miloš Crnjanski, while arrested in Segedin and mobilized for Austrian army, suffered from this epidemic in late 1914. “I was, with many others, left on a train which stank of vomiting and diarrhea, at the train station in Šid. [...] From there, I was transferred to a hospital in Vukovar.”¹ According to estimations, from „three types of typhus“, cholera, epidemic typhus and typhoid fever, there were more than 400,000 affected people in Serbia², but almost half of that number died from it. In late 1914, from abroad, a great help started arriving in medical staff, medicines, food,

1 Милош Црњански, *Ишака и коменџари*, Београд, 1959, стр. 65.

2 Тачне бројке о страдалим војницима, цивилима и заробљеницима током епидемије „три тифуса“ ни до данас нису утврђене. Сматра се да је умрло 35.000 војника и официра, број страдалог грађанства процењује се на 100.000–200.000 људи, а ратних заробљеника умрло је око 35.000. Једино је тачно утврђен број од 122 лекара и медицинара, као и 11 заробљених лекара, евидентираних поименце.

1 Crnjanski, Miloš, *Ithaca and Comments*, Belgrade, 1959:65

2 The numbers of dead soldiers and civilians, as well as prisoners during the epidemic of “three types of typhus“, have not been established even until today. It is regarded that 35,000 soldiers and officers died, and the number of dead citizens is estimated to be 100,000 – 200,000 people, while the number of war prisoners is 35,000. The only precisely determined number, listed by their names, is that of 122 physicians and medical staff, as well as 11 imprisoned physicians.

Српски официри и припаднице стране мисије, Солунски фронт, 1918. године

Serbian military officers and members of Foreign Mission, Thessaloniki Front, 1918

лекара, медицинских сестара и хуманитарних радника из земаља савезница – Француске, Велике Британије, Русије, САД-а, Грчке, Канаде, Холандије, Данске – одазвало се на очајничке молбе српске владе, која је била немоћна пред наступајућом хуманитарном катастрофом. Допринос добровољачких медицинских мисија несумњиво је, поред лечења рањеника, био и у сузбијању епидемије заразних болести, поготово епидемије „три тифуса“. Чланови мисија и остали хуманитарци обавештавали су свет својим чланцима, писмима и књигама о судбоносним данима за српски народ, али и за њих саме. На тај начин јавно мњење њихових земаља било је обавештено о неопходној помоћи Србији.

and money. Hundreds of physicians, nurses and humanitarian workers from the Allies Powers (France, the UK, Russia, the USA, Greece, Canada, the Netherlands, Denmark), answered a desperate plea of the Serbian government, helpless in front of an emerging humanitarian catastrophe. The contribution of charity medical missions was, undoubtedly, besides treating of the wounded, also the repression of epidemic diseases, notably epidemic of “three types of typhus“. Mission members and other humanitarians informed the world in their articles, letters and books, about these crucial days for Serbian people, but also for themselves. Thus, the public opinion in their countries was informed about the necessary help for Serbia.

Санитетско возило Моравске дивизије I армије, поклон Друштва британског Црвеног крста
и Удружења за хитну помоћ Светог Јована

Ambulance vehicle of Morava Squadron of the First Army, a gift of "The British Red Cross Society"
and "St. John Ambulance Association"

У склопу целокупног ангажовања свих потенцијала у току Првог светског рата треба истаћи и велику помоћ српског Црвеног крста и Кола српских сестара у обезбеђивању бољих услова за рад санитетске службе српске војске.

Страховита страдања током преласка преко Албаније скоро да сасвим исцрпљују српски санитет. Када се српска војска повукла преко Албаније 1915. године, највећи део њене ратне санитетске опреме и лекова био је уништен. Штета у остављеном санитетском материјалу била је огромна. Осим сопствених залиха санитетског материјала и лекова, у Србији је остао и санитетски материјал енглеске мисије, болнице шкотских жена Леди Пеџет, Фармер и др., који је непријатељ узео као плен. Само мали број лекова и завојног материјала био је спасен, али је доласком у Скадар и касније на Крф веома брзо утрошен. Стање српске војске и санитета по доласку у Скадар било је авећињски језиво. „Умирање и скапавање од глади узима све страшније размере. Лешине леже по улицама често и по неколико дана, јер не стижу власти да их покупе. Моравској болници је, због овога, наређено да помоћу болничких патрола сакупља лешеве по улицама и да их сахрањује. Једне патроле су доносиле и слагале у капели преко целог дана, а друге су односиле преко целе ноћи на гробље. [...] Капела се дању

Within the whole deployment of all potentials during the First World War, it is also important to emphasize the great help of the Serbian Red Cross and the Circle of Serbian Sisters for providing better conditions for the work of the Serbian Army Medical Corps.

Horrendous calvary during Albania crossing almost completely exhausted the Serbian Medical Corps. When the Serbian army was retreating over Albania in 1915, the majority of its military medical equipment and medications was destroyed. The damage in left medical supplies was enormous. Apart from its own medical supplies and medicines, in Serbia were also left medical supplies of English mission, the Scottish Women's Hospitals, Lady Paget, Farmer, etc., which the enemy took over. Only small number of medications and bandages materials was saved, but with the arrival in Skadar, and later on the Corfu, it was rapidly spent. The state of the Serbian army and Medical Corps upon the arrival in Skadar was alarmingly gruesome. "Dying and famine are becoming of terrible proportions. Corpses are lying in the streets, often for several days, since the officials don't have time to remove them. Hence, Moravska Hospital has been ordered to remove corpses from the streets with the help of hospital patrols and bury them. Some patrols were bringing and piling corpses in the chapel throughout the day, and the others

пунила готово до тавана, а ноћу се празнила.“³ Још гора ситуација наставила се и на острву Виду. „Реакција од глади и изнурености, какву смо видели у Скадру, није ни издалека налик на помор и нестајање читавих села за један дан на острву Виду. Људи су на том острву умирали још лакше и још брже неголи и у Скадру.“⁴

У Грчкој почиње обнова војске, али и право стварање војног санитета, уз све пратеће техничке и политичке потешкоће.⁵ Ту заправо долази до пуног изражаја жеља и српско херојство, уз значајну дозу „српског ината“, како је у свом лекарском дневнику у Драгоманцима забележио др Михаило Петровић. Пошто српска војна команда није била задовољна решењима у организацији санитета по „париској“ реорганизацији, приступило се формирању српских

were taking them over the night to the cemetery [...] By day, the chapel was full up to the ceiling, and by night it was empty.“³ Even worse situations continued on Vido island. “The reaction to famine and exhaustion, as seen in Skadar, was nothing compared to the plague and disappearing of whole villages for one day on Vido island. There, people died more easily and quickly than in Skadar.“⁴

The renewal of the Serbian army started in Greece, but also the real establishment of Serbian Medical Corps, among all accompanying technical and political difficulties.⁵ Actually, that was the moment when willingness and Serbian bravery came into full effect, with significant portion of “Serbian spite“, as doctor Mihailo Petrović wrote in his diary in Dragomanci. Since the Serbian army was not satisfied with solutions in Medical

3 Влада Станојевић, *Моје рајине белешке и слике*, Љубљана, 1935, стр. 62.

4 Ibid, стр. 64.

5 У априлу и мају 1916. извршена је такозвана „париска“ реорганизација српског санитета, у складу са француском војном доктрином. Овом реорганизацијом укинуте су војне болнице у српској војсци, а задржан је само трупини санитет. Предвиђено је да се српски војници и официри лече у француским и енглеским војним болницама. То је изазвало велико незадовољство међу официрима и војницима, а посебно код припадника санитетске службе, чији представници, не својом кривицом, нису учествовали у изradi ових за санитет витално важних докумената.

3 Stanojević, Vlada, *Moje ratne beleške i slike*, Ljubljana, 1935: 62.

4 Ibid: 64.

5 In April and May 1916, “Paris“ reorganization of the Serbian Medical Corps took place, based on French military doctrine. This reorganization abolished military hospitals in the Serbian army, and kept only the Medical Corps of the troops. It was planned that Serbian soldiers and officers be treated in French and English military hospitals. This created great discontent among officers and soldiers, and especially among the members of the Medical Service Corps, which representatives did not participate, not by their own fault, in making of such vitally important document for the Medical Corps.

војних болница. До краја 1916. године формиране су три српске војне болнице: прва у Драгоманцима, друга у Соровићу, а трећа у Острову. Крајем 1917. године формирано је још девет болница и медицинских одељења, као и Српска резервна болница престолонаследника Александра у Солуну. Ове српске болнице су на Солунском фронту имале значајне улоге и у штабовима савезничких команди.

„На бојишту, код Друге армије у Драгоманцима, од 22. септембра 1916. године. Болница: 6 шатора, 120 болесничких места, операциона сала и рендген.“⁶ Настајању Прве пољске хируршке болнице у Драгоманцима умногоме је допринела и контеса Де Шабан Палис, која ју је опремила операционом салом, опремом за рендгенологију и стерилизацију.

У ратним околностима, а због недостатка адекватне санитетске опреме, мука и невоља „створиле су чуда од оштроумља, досетљивости и довитљивости код нашег народа.“ Примери необичне мајсторске вештине нашег народа у импровизацијама, оним медицинским и немедицинским на терену, срећу се у болници у Драгоманцима. Изграђени су објекти болнице, пољски кревети, који су истовремено служили и

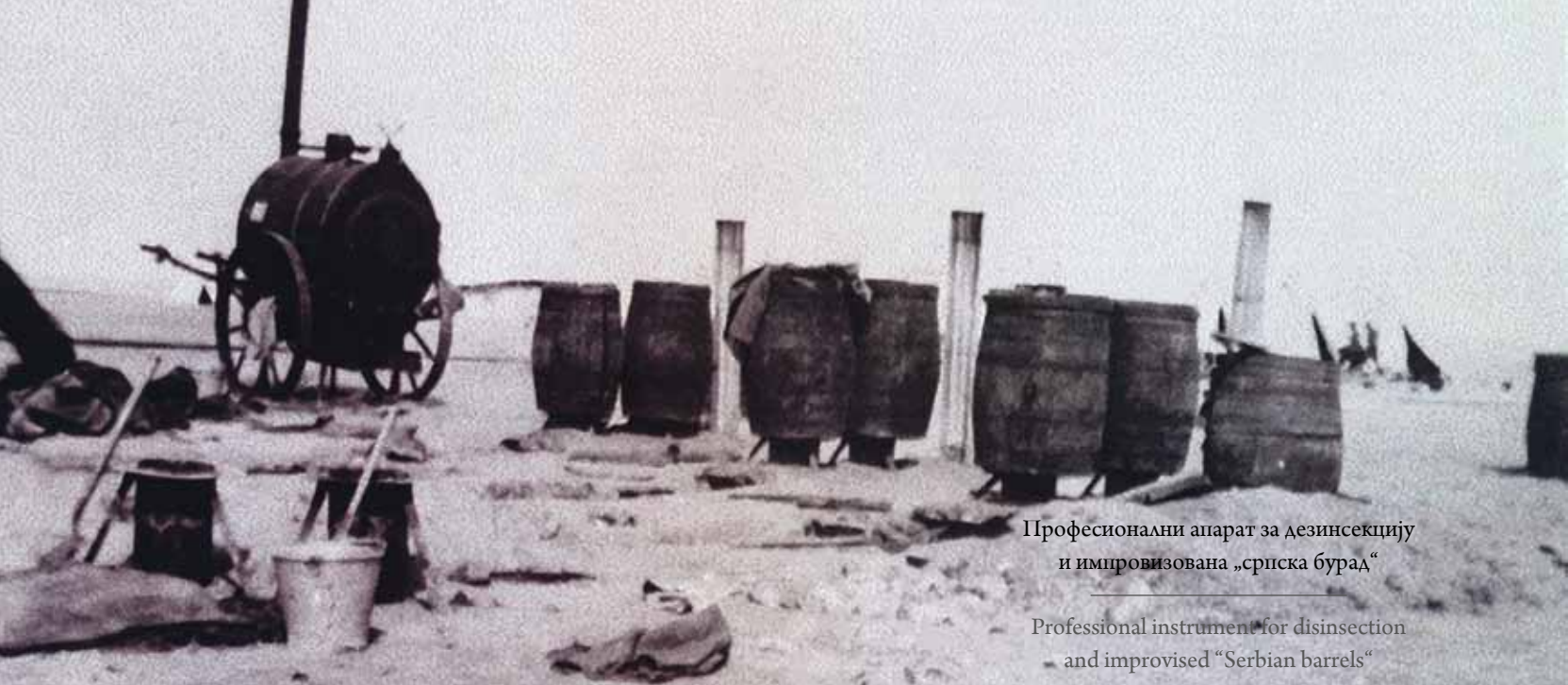
Corps organization based on “Paris” reorganization, it began forming Serbian military hospitals. By the end of 1916, three Serbian hospitals were formed: the first one in Dragomanci, the second in Sorović, and the third hospital in Ostrov. At the end of 1917, nine more hospitals and medical wards were formed, as well as the Prince Alexander Serbian Reserve Hospital in Thessaloniki. These Serbian hospitals on the Thessaloniki Front had significant roles even in the headquarters of the Allied command.

“At the battlefield, with the Second Army in Dragomanci, from September 22, 1916. Hospital: 6 tents, 120 places for patients, operating room and X-ray.”⁶ The creation of the First Field Surgical Hospital was largely contributed by Countess Countess de Chabannes de la Palice, who equipped it with an operating room, X-ray and sterilization equipment.

In war circumstances, and due to the lack of appropriate medical equipment, distress and trouble “made miracles out of wisdom, resourcefulness and wit among Serbian people“. The examples of unusual skills of our nation in improvisations, those medical and non-medical, was present in Dragomanci hospital. Hospital facilities

⁶ Брана Димитријевић, *У контејнеру*, Београд, 2001, стр. 23.

⁶ Dimitrijević, Brana, *U kontejneru*, Belgrade, 2001:23

Професионални апарат за дезинсекцију
и импровизирана „српска бурад“

Professional instrument for disinsection
and improvised "Serbian barrels"

као носила, грејање болничких постеља, операционе сале, а тада је настала и екстензиона удлага, која се могла употребити за оба екстремитета, а могла је послужити и за фиксирање. Поред тога, те удлаге су биле веома једноставне за прављење и нису ништа коштале. „Болесничке постеље биле су од плетеног прућа, свака постеља засебно. Пећи и чункови израђени су од бензинских канти. За осветљење су служиле празне кутије од конзерви, са ватом натоњеном бензином и извученом кроз капак фитиљем. Оне су биле врло економичне и потпуно безопасне.“⁷

⁷ Ђорђе Нешић, *Болница у Драгоманима и њене импровизације*, Наше ратно санитетско искуство, Београд, 1925, стр. 816.

were built, as well as field beds, which at the same time served as stretchers, warming of hospital bed sheets, operating rooms, and at that moment an extension cradle was made, which could be used for limbs, but also for fixing them. Apart from that, these cradles were quite simple to be made and did not cost any money. "Hospital beds were made of woven wicker, each bed individually. Stoves and chuttles were made of gas cans. For lighting, empty can boxes were used, with cotton-wool soaked with gas and a wick. Those very quite economical and completely harmless."⁷ Carbide

⁷ Nešić, Đorđe, *Bolnica u Dragomancima i njene improvizacije*, Naše ratno sanitetско iskustvo, Belgrade, 1925: 816

Професионални апарат за депедикулацију воденом паром,
реконструкција

Professional instrument for depedication with water vapour,
reconstruction

Тип импровизоване болесничке
бараке I пољске хируршке болнице
у Драгоманцима

Type of improvised hospital barrack,
First Field Surgery Hospital in
Dragomanci

Повеља Ордена Друштва српског Црвеног крста, додељена
војводи Степи Степановићу

Charter of the Order of Serbian Red Cross Society, awarded to
Stepa Stepanović

Крст милосрђа (аверс и реверс)

Charity Cross (obverse and reverse)

Повеља Крста милосрђа, додељена Андрији Милосављевићу

Charity Cross Charter, awarded to Andrija Milosavljević

Орден Друштва српског Црвеног крста
(аверс и реверс)

Order of the Serbian Red Cross Society
(obverse and reverse)

Пренос рањеника на импровизованом носилу
од пушака, 1916. године

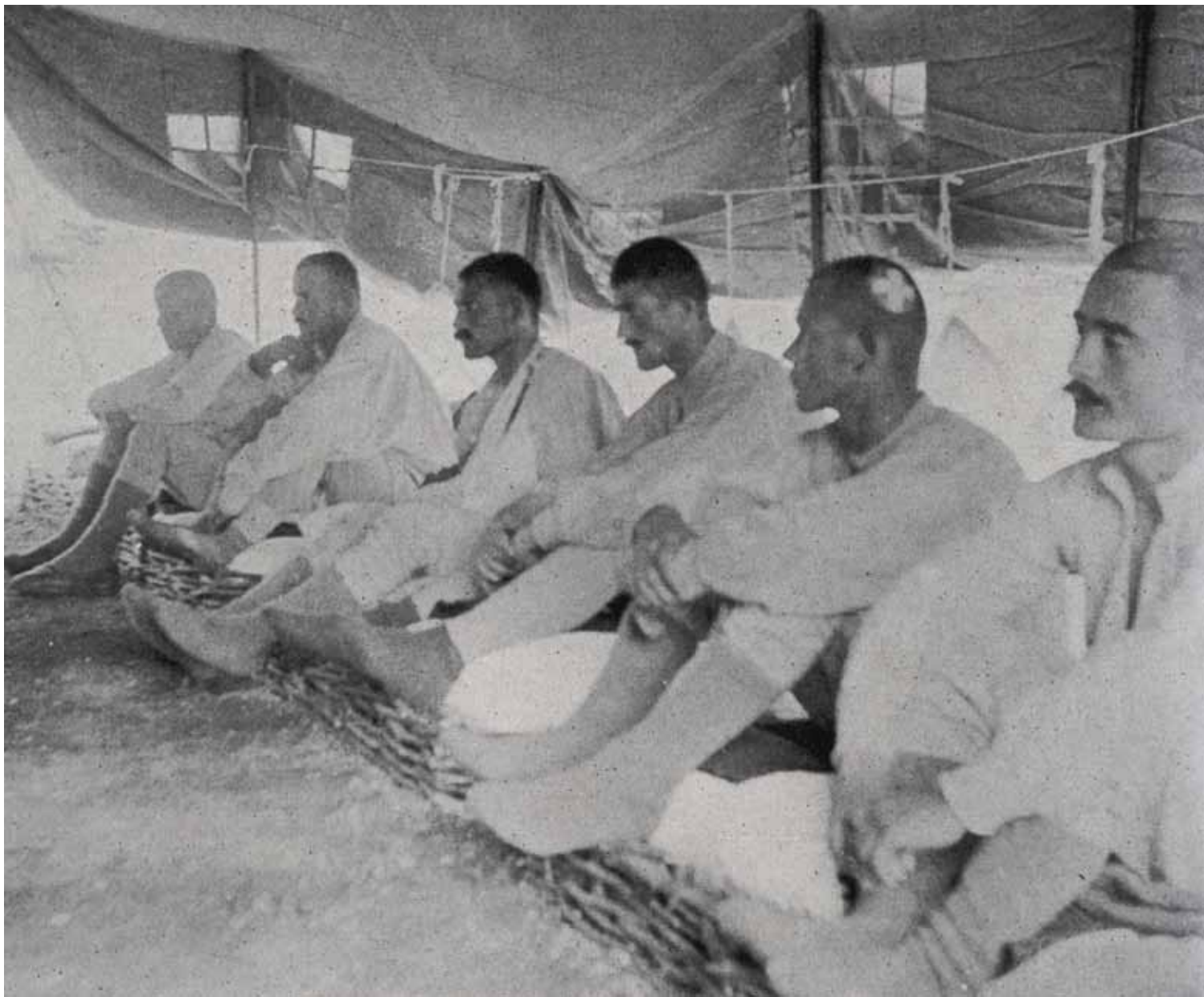
Transport of wounded soldiers on improvised
stretcher made of rifles, 1916

Употребљавале су се карбидске лампе, бензинска бурад служила су за тушеве, а већа за дезинфекционе апарате – импровизовано „српско буре“. Једноставан, али изузетно ефикасан парни апарат састојао се од обичног казана на кога се ставља буре, и помоћу паре се уништавала ваљ у вешу и одећи. Потом су импровизовани апарати за дестиловану воду – пољски самовари.

Међутим, на Солунском фронту маларија је међу осталим заразним болестима (трбушни тифус, шпанска грозница, дизентерија) била најтеже, најчешће, а можда и најопасније обољење, како у српској и савезничкој, тако и

lamps were used, and gas barrells served for taking showers, with bigger ones for disinfection – an improvised “Serbian barrell”. A simple, but extremely effective steam device consisted of simple cauldron on which a barrell was put, and with steam, lice in underwear and clothes were exterminated. There were also improvised devices for distilled water and field samovars.

However, at the Thessaloniki Front, malaria, among other infectious diseases (typhoid fever, Spanish flu, diarrhoea) was the most serious, most frequent, and possibly even the most dangerous disease, both in the Serbian and the Allied

Завојиште српске војске на Крфу, 1916. године

First aid room Serbian Army on Corfu Island, 1916

у армијама непријатељских земаља. Разлог овој епидемији у српској војсци налази се у померању трупа и формирању војничких логора у подручјима већ зараженим маларијом ендемичног карактера. Ни ова тешка и страшна искуства на Солунском фронту кроз која је прошла српска војска и српски санитет, ни изнуреност војника дугим лежањем у рововима, без прекида и одмора, изложених непрекидним духовним и физичким напорима и ослабљених након страшних епидемија, нису умањили њихову жељу и одлучност да септембра 1918. године крену ка ослобађању своје отаџбине.

Не сме се заборавити да су постојали велико пожртвовање, професионална и људска одговорност и ентузијазам српских лекара, медицинара, болничара и других припадника санитета у вршењу своје дужности, како према рањеним војницима и официрима српске војске, тако и према заробљеним непријатељским војницима.

У току Првог светског рата умрла су или погинула укупно 143 лекара, ветеринара и апотекара и 21 медицинар који су били у српској војсци, као и 25 страних лекара из хуманитарних мисија. Највећи број њих страдао је од разних болести, нарочито у време епидемије тифуса.

Званична историографија тај период српске повести прогласила је великим успехом,

armies, but also in the enemy armies. The reason for this epidemic in the Serbian army can be found in troops movement and forming of military camps in endemic malaria areas, i.e. in the areas already affected by malaria. Those difficult and horrible experiences at the Thessaloniki Front which the Serbian army and the Serbian Medical Corps endured; soldiers exhausted by lying in ditches for a long time, without a break and a rest, exposed to the incessant mental and physical strains, and weakened after dreadful epidemics; all these did not diminish their wish and determination to start the liberation of their home country in September 1918.

It must not be forgotten that it was a great sacrifice, professional and human responsibility and the enthusiasm of Serbian physicians, medical staff, paramedics, and other members of the Medical Corps in performing their duties, looking after not only wounded soldiers and military officers of the Serbian army, but also imprisoned enemy soldiers.

During the First World War, altogether 143 physicians, veterinary physicians and apothecaries, as well as 21 medical workers, serving in the Serbian army, also with 25 foreign physicians from humanitarian missions, died.

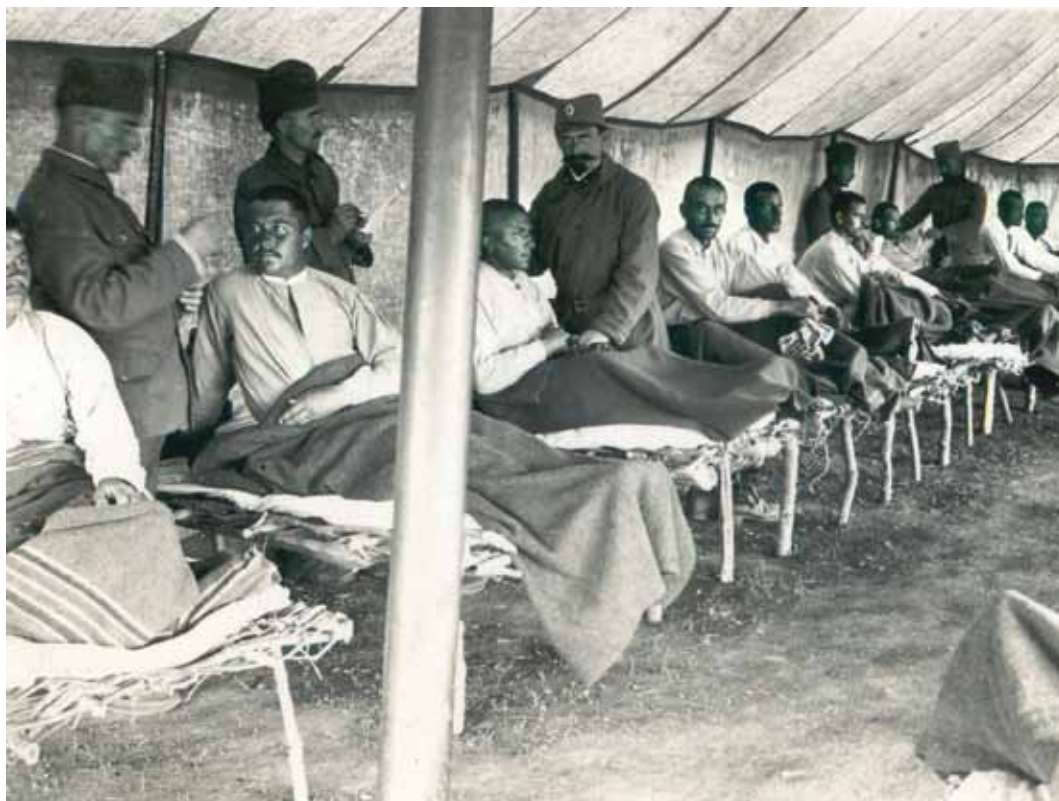
Official historiography named this period of Serbian history a great success, although it can

мада се он може сагледати и кроз призму велике националне катастрофе. Србија је, међу свим учесницима рата, претрпела највише људских губитака, али не сме се заборавити да је била и једна од земаља победница.

Др Лазар Генчић сматра да у војној историји нема примера да је онако велика војска, какву је Србија имала у сва три рата, кренула са онако малим бројем лекара, као што је то била наша војска.

be observed through the aspect of great national catastrophe. Serbia, among all war participants, suffered the greatest human loss, but it must not be forgotten that it was also one of the victors.

Doctor Lazar Genčić thinks that in military history there are no other examples that such large army that Serbia had in all three wars, went into war with such a small number of physicians, as it was the case with the Serbian army.

Пољска болница

Field hospital

Завојиште Дринског брдског артиљеријског пука у Агиос Матијасу на Крфу, 1916. године

First aid room of the Drina Mountain Artillery Regiment in Agias Mathias on Corfu Island, 1916

„У великим, историјским, тренуцима, историја додели сваком судбину, и не пита.“

(Милош Црњански, *Иџака и коментари*)

Записи др Николе Ристића и Милана Вакањца због своје аутентичности која има значај примарног извора, коришћени су у писању овог рада. Они представљају хронику ратних догађаја са освртом на рад санитета до краја 1914, дакле од Церске битке па до сремске офанзиве, затим на рад санитета у заробљеничким логорима, као и на рад санитета на Солунском фронту и несебичну помоћ хуманитарних мисија.

In great, historic, moments, history dedicates destiny to everyone, without asking them first.

(Miloš Crnjanski, *Ithaca and Comments*, Belgrade, Prosveta 1959.)

The notes of doctor Nikola Ristić and Milan Vakanjac, due to its authenticity of significant primary source, were used while writing this work. They represent a chronicle of war events, in regard to the work of the Medical Corps until the end of 1914, i.e. from the Battle at Cer to the Srem operations, the work of the Medical Corps in prison camps, as well as the work of the Medical Corps at the Thessaloniki Front, and also unselfish help of humanitarian missions.

Санитетско одељење, Ветерник, 1917. године

Medical corps unit, Veternik, 1917

Др Никола Ристић⁸
(20. 11. 1878, Бољевац
– 4. 4. 1960, Београд)

Doctor Nikola Ristić⁸
(November 20, 1878, Boljevac
– April 4, 1960, Belgrade)

Време у коме је живео и стварао др Никола Ристић било је преплављено великим историјским догађајима. Балкански ратови, Први и Други светски рат, донели су промене у којима је требало наћи своје место. Од одабира лекарског позива па до последњег тренутка живота др Никола Ристић је био посвећеник овог узвишеног занимања.

У Првом светском рату др Ристић је био лекар на фронту, све до заробљавања на Сави.

8 Овај текст о др Николи Ристићу урађен је на основу писане грађе из личног фонда др Ристића (бележака са фронта и из заробљеништва, као и сећања забележених након Великог рата). Фонд се налази у Музеју града Новог Сада од 2013. године, када га је као поклон Музеју предала Ристићева родбина, породица Михајловић из Сремске Каменице. Он садржи писану грађу (документа, белешке, преписку...), стручну медицинску библиотеку и медицинске инструменте. Сви наводи које смо користили у тексту узети су из поменуте писане грађе др Ристића.

The time when doctor Nikola Ristić lived and worked was abundant with numerous great historical events. The Balkan Wars, the First and the Second World War made changes where one should have been able to find his own place. Since his choice to become a doctor, until the very last moment of his life, doctor Nikola Ristić was dedicated to this honourable profession.

In the First World War, doctor Ristić was a doctor on the front, until his capture on the Sava

8 This has been based on written material (notes from the war front and captivity, as well as from recollection recorded after the Great War) from personal fund of Doctor Nikola Ristić. This fund has been in the City Museum of Novi Sad since 2013, when the Museum received it as a gift from his relatives, the Mihajlović family from Sremski Karlovci. It contains written material (documents, notes, correspondence...), medical library and medical instruments.

Орден Светог Саве IV реда
др Николе Ристића

Order of Saint Sava, Fourth Class,
of doctor Nikola Ristić

Еполете за униформу санитарског потпуковника
др Николе Ристића

Uniform epaulettes of Medical Corps Lieutenant Colonel,
doctor Nikola Ristić

Еполете за униформу санитарског потпуковника
др Николе Ристића

Uniform epaulettes of Medical Corps Lieutenant Colonel,
doctor Nikola Ristić

Заробљеничке године провео је у логорима у Нађмеђеру и Болдогасоњу (Мађарска), где ради као лекар. Након Великог рата, на дужности је начелника Министарства народног здравља Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, а потом и на месту управника Опште државне болнице у Београду. Био је у управи Српског лекарског друштва, као члан задужбинарског одбора. Драгоценост ове прикупљене грађе је у томе што се кроз лични фонд др Ристића може проучавати историја здравства током једног веома бурног периода наше прошлости.

Медицински факултет завршио је у Бечу, где је и промовисан у доктора медицине 21. децембра 1904. године. Након завршених студија враћа се у Србију, где почиње да ради прво као лекар помоћник у неготинској окружној болници, а потом као лекар Брзопаланачког среза, у Крајинском округу. Крајем 1907. године са службом је премештен за лекара у Бољевачки срез.

У активној служби у војсци није био. Одслужио је војни рок као редов болничар, где је новембра 1905. године положио испит за резервног санитетског поручника. Учествовао је у Првом и Другом балканском рату, а потом и у Првом светском рату као резервни санитетски официр. За учешће у балканским ратовима

river. His years in captivity were spent in prisoner-of-war camps in Nagymagyar (Hungary) and Boldogasszony, where he worked as a physician. After the Great War, he was positioned as a Commissioner of the Ministry of Public Health in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians, and afterwards as a General State Hospital Manager in Belgrade. He served in the administration of the Serbian Medical Society, as a member of endowment committee. The importance of this collected material is that through personal fund of doctor Ristić, history of medicine can be researched in one extremely tumultuous period of our past.

He completed his studies at the Medical University of Vienna, where he was promoted to a medical doctor on December 21, 1904. Having finished his studies, he returned to Serbia, where he started working, first as a physician assistant in Negotin county hospital, and later as a physician of Brzoplanački district, in Krajina county. In late 1907, he was moved to work as a physician in Boljevac district.

He didn't actively serve the army. He served his military service as a private – corpsman, where in November 1905, he passed the exam for reserve Medical Service Corps Lieutenant. He took part in the First and the Second Balkan War, and later even in the First World War as a reserve Medical

Зубарски прибор др Николе Ристића

Dental instruments of doctor Nikola Ristić

добрио је златну и сребрну медаљу за храброст, Медаљу „Милош Обилић“, која се додељивала за ревносну службу. Поред др Николе Ристића, у овим ратовима су учествовала и његова браћа Александар и Драгутин.

Први светски рат дочекао је као резервни санитетски капетан I класе и трупни лекар Тимошке дивизије I позива XIII пешадијског пука „Хајдук Вељко“.

Са својим пуком др Никола Ристић је учествовао у Церској бици, током које су поражене војне снаге Аустроугарске. „Када дођосмо више моста са кога се ступа на Цер, у потоку приметисмо леш у плавом шињелу. Од моста

Service Corps Officer. He was awarded gold and silver medal for bravery in the Balkan Wars – Miloš Obrenović Medal, which was awarded for loyalty service. Apart from doctor Nikola Ristić, his brothers Aleksandar and Dragutin also fought in these wars.

When the First World War broke out, he was a reserve Medical Corps Captain, class I, and a troop doctor of Timočka Division I, 13th Infantry Regiment “Hajduk Veljko”.

Along with his regiment, doctor Nikola Ristić participated in the Battle of Cer, where Austro-Hungarian military forces were defeated. “When we arrive near the bridge where you

се пут благо пење навише. Крајем друма лежи погинули наш војник у чакширама врањанског кроја с плитким опанцима на ногама. Око њега и надаље поред друма растурено мноштво наших момака. Продужисмо пут ка Текеришу, кад чух за мном виче добровољац болничар, ђак учитељске школе у Неготину, Миљевић: 'Капетане, молим Вас да се вратите, тамо горе има много рањених аустријских војника.'

can reach Cer, we notice in the stream a corpse in blue frock-coat. The road slowly climbs from the bridge upwards. Near the road, there lies our dead soldier in pantaloons of Vranje design with shallow peasant shoes on his feet. Around him and further away, many our soldiers lie strewn around. We are moving away towards Tekeriš, when I hear Miljević, who is a volunteer, a corpsman, a Negotin Training College student, calling

Зубна амбуланта у Водени, Солунски фронт

Dentist Unit in Vodena, Macedonian Front

Зубарски апарат

Dental appliance

Сјахах с коња и пођох кроз кукуруз, а када изађох на пропланак једне ливаде, у кукурузу лево од боја лежи неколико стотина наших војника испретураних један преко другог, помешани, с пушкама на бајонет. Зађох међу њих. Сви већ беху модри и надувени, а чисти од крви коју је киша спрала. Када се окренух десно, поред оског пута који се пење навише, на ивици као сардине поређани аустријски мртви војници с пушкама окренутим према нашим у кукурузу, један вод отприлике.

Војнички сандук др Николе Ристића,
санитетског капетана I класе

Military chest of doctor Nikola Ristić, Medical
Corps Captain, Class I

my name: *Captain, please come back, there are many wounded Austrian soldiers up there.* I dismount from my horse and start walking through a cornfield, and when I reach a lawn clearing, I can see left from the cornfield several hundred of our soldiers lying haphazardly one over another, with their pointed guns. I approach them. Everyone is bluish and bloated, but without a trace of blood washed away by the rain. When I turn right, near the village road climbing uphill, at its edge, Austrian dead soldiers, with their rifles pointed at our men, are packed like sardines in the cornfield, probably from the same squad.

Из ове масе лешева Аустријанаца мешкољише се и стењаше једва чујно неколико аустријских војника које с пута иза побијених коња нисмо могли приметити. Тако непримећени ни од кога, већ четири дана леже ту. Приђох им. То беху све сами Чеси, сви тешко рањени, поломљених ногу и руку. Једном искочило лево око, а на слепоочници рана. Док сам им стављао завој, болничари су с једне колибице, као купе, одвалили даске и удесисмо удаге за прелом костију. Спустисмо ових десетак рањеника крај друма, наредих да се наложи ватра и скува чај и остависмо их ту с два наша болничара да сачекају санитарску колону. Изјутра болничари јавише да су два Чеха умрла.“

Након успеха српске војске на Церу, дошло је до сремске операције. Изгледало је да је Краљевина Србија у могућности да наметнути јој рат води на територији агресора. Међутим, испоставило се да је битка на Легету била највећи и најтрагичнији сукоб за српску војску,

Among this heap of Austrian dead bodies, several Austrians are twisting and turning, and moaning, barely audibly, for we cannot see them from the road behind the killed horses. Thus unnoticed, they have been lying there for four days. I approach them. Those are all Czechs, all seriously wounded, with broken legs and hands. One with his eye popped out, and with a wound on his temple. While I'm putting bandages, corpsmen take some planks from one cone-shaped cot house, and we make cradles for bone fractures. We put these dozen wounded soldiers near the road, and I order for fire to be set up and tea to be prepared, as we leave them here with our two corpsmen to wait for medical corps line. In the morning, the corpsmen report that two Czechs have died.“

After the success of the Serbian Army at the Battle of Cer, Srem military operation followed. It seemed the Kingdom of Serbia was able to wage this imposed war on the aggressor's territory. Nevertheless, it turned out that the Battle of Leget was

на самом почетку рата. „У форсираном маршу од Липолиста до Саве код Чеврнтије прво је стигао XII пук, 6. септембра око 4–5 часова изјутра. Овај пук је имао први да пређе реку.“⁹ Тимочка дивизија I позива почела је да форсира Саву исте ноћи на линији Чеврнтија–Легет. Ратне операције су се пренеле на аустроугарску територију, у Срем. За војском, мост на Сави прешао је и санитет. Др Ристић бележи да „од 11 до 16 часова би прикупљено већином тешко рањених у главу. Један болничар послао ми санитетски материјал, јер нам већ понесташе. Дошао је и рекао да ми је мајор М. Петровић¹⁰ поручио да се вратим на обалу јер тамо има много рањеника.

Пошто учиних распоред за пренос тешких рањеника, од којих двоје беху у агонији, кренусмо. Како је непријатељ могао да осмотри положај, осу паљбу шрапнелом. Сви се разбежаше, поред мене остаде само болничар Јован Петковић из села К. код Брзе Паланке. 'Г. капетане', рече ми, 'па сви побегоше.' 'Бежи и ти', рекох му, 'ја ћу полако.' Он не хтеде ићи. Овде је рањеника врло много. Дадох се одмах

9 Др Никола Ристић, *Моси преко Саве и Тимочка дивизија I позива*, рукопис.

Сви датуми у тексту су по новом календару, онако како их у својим белешкама наводи др Ристић.

10 Санитетски мајор др Миливоје Петровић.

the greatest and the most tragic conflict for the Serbian army, at the very start of the war. "In formed march from Lipolist to the Sava near Čevrntija, 13th Regiment arrived first on September 6, around 4 or 5 a.m. This regiment was the first to cross the river."⁹ Timočka Division I started using the Sava the same night on the position Čevrntija – Leget. War operations crossed the Austro-Hungarian territory, in Srem. After the army, the Medical Corps also crossed the Sava bridge. Doctor Ristić wrote that "from 11 a.m. to 4 p.m., seriously wounded soldier, mostly in the head, were admitted. One corpsman sent me medical supplies, since it started running out. He came and told us that the Major M. Petrović¹⁰ ordered me to return to the bank, as there are still many wounded soldiers.

After making a schedule for the transport of heavily wounded soldiers, among them two in agony, we set off. Since the enemy is able to observe our position, they open fire with shrapnel, everyone starts fleeing and only a corpsman, Jovan Petković, from village K. near Brza Palanka, stays with me. - *Mister Captain*, he tells me, *everyone has run away.* - *You should run, too*, I say to him, and I

9 Doctor Nikola Ristić, *The Sava Bridge and Timočka Division I*, manuscript

All dates in this text are based on new calendar, as doctor Ristić entered them in his notes.

10 Medical Corps Major Doctor Milivoje Petrović

на превијање рањеника, журно, јер се већ хваташе ноћ. Ускоро ми приђе др Миливоје и рече ми да је ситуација опасна и да морам бежати.“

Овај сукоб завршен је у касним сатима 6. септембра 1914, а сутрадан, на пољу Легет, српска војска стајала је са положеним оружјем и трагичним последицама. Близу 2000 српских војника погинуло је на обалама Саве или се удавило у реци, а око 5000 њих било је заробљено и одведено у заробљеничке логоре.

Међу заробљеницима на Сави 6. септембра 1914. године, приликом „катастрофе ондашњег нашег прелаза“, био је и др Никола Ристић. И у заробљеништву преузима бригу о рањенима. „На обали Саве њихов лекар¹¹ ми је обећао да ће све наше тешке рањенике отпремити, као што је мајор Вељковић¹², а свакако и други. Сутрадан штабни лекар ми беше наредио да очекујем рањенике, лакше одржавам, а теже упућујем даље. Истог дана рањеници су смештени у болницу у Руми.“

„Бољевац, 8. септ. 914.

will go slowly. He didn't want to leave. There are too many wounded here, so I get down to giving them bandages, hurriedly, because the night is near. Soon doctor Milivoje approaches me and tells me that the situation is dangerous and we must escape.

This conflict was finished in late hours of September 6, 1914, and tomorrow, on Leget field, the Serbian army stands with its arms laid down and tragic consequences. Nearly 2,000 Serbian soldiers either died on the Sava river banks or drowned in the river, but around 5,000 Serbian soldiers were captured and taken away to prisoner-of-war camps.

Amongst prisoners on the Sava, during “the catastrophe of our prior crossing” on August 24/September 6, 1914, there was also doctor Nikola Ristić. Even in his captivity, he took care of the wounded. „On the Sava river bank, their physician¹¹ promised me that all our heavily wounded soldiers would be transported, such as major Veljković¹², but also the others. The following day, our staff physician ordered me to expect more wounded soldiers, to look after the slightly wounded and to direct those seriously wounded. They were placed in Ruma hospital on the same day.“

„Boljevac, September 8, 914

11 Мисли се на лекара аустроугарске војске.

12 Мајор Вељковић, командант II батаљона, рањен у обе ноге, заробљен, пренет у Шашинце где је преминуо.

11 Refers to an Austro-Hungarian army physician.

12 Major Veljković, commander of 2nd Battalion, wounded in both legs, held captive and transported in Šašinci, where he passed away.

Београд 8 септ. 914.

Брати и мили браћо,

Милој дружини. Никола
је заробљен и жив. Њега
и његов чук заробила је
једна аустројска регимента
састављена од саних брђа.
Та иста регимента ускоро
ћомачи буде заробљена од
наше војске. и један од зајед
Зарада напје на обе заробљ
нике, који су дејствито
испуштају како су заробљени
и XIII пуку у коме се
напојмо и наци Никола.

Писмо Светозара Ристића

Svetozar Ristić, letter

Драги и мили брате,¹³

Немој бринути. Никола је заробљен и жив. Њега и његов пук заробила је једна аустријска регимента састављена од самих Срба. Та иста регимента ускоро потом буде заробљена од наше војске и један од Зајечараца наиђе на ове заробљенике који му детаљно испричају како су заробили XIII пук у коме се налазио и наш Никола.

Тај Зајечарац, неки Лазар Крстић, прошао је синоћ возом овде и испричао то нашем шефу, и поручио ми је да одем у Зајечар да ми све исприча и да ми каже у коме се месту Никола као заробљеник налази.

Ја ћу отићи па ћу потом распитати где се налазе ови аустријски војници, па ћу их потражити да се лично од њих обавестим. Углавном, Никола је жив и немој више туговати, јер смо имали још неких података који су нам достаљени да је заробљен и да је жив.

Све до данас били смо сви као утучени, јер нисмо начисто били шта је са њим. Добијали

My dear and sweet brother,¹³

Don't worry. Nikola is captured and alive. He and his regiment were captured by the Austrian regiment consisting only of the Serbs. That same regiment was soon captured by our army and one of the people from Zaječar came across these prisoners who told him in details how they captured 13th Regiment, where our Nikola was also situated.

That man for Zaječar is Lazar Krstić, and last night he passed by train and told this story to our superior, suggesting that I should go to Zaječar to meet him and hear the whole story about the place where Nikola is held as a prisoner.

I will go there and then ask around where those Austrian soldiers are, so I will find them to personally hear the information from them. Mainly, Nikola is alive and don't sorrow, since we have been given the information that he is imprisoned and alive.

Until today, we were downbeat, for we didn't know clearly what happened to him. We

13 Писмо Светозара брату Александру о заробљавању брата Николе Ристића, лични фонд др Николе Ристића.

13 Svetozar's letter to his brother Aleksandar about capturing his brother Nikola Ristić, personal fund of doctor Nikola Ristić

смо разне вести о њему које су једна другу по-тирале, али ова је вест најтачнија, јер нам је то исто достављено и од стране једног војника који је био заједно са Николом заробљен па побегао.

Сад сам дануо душом и помолио се Богу да га задржи тамо у животу, а и тебе Бог да сачува. Никола ће нам се јавити, јер је дозвољено заробљеницима да се јављају својима кући, а и ми када сазнамо његову тачну адресу можемо му писати, слати новац, пакете. О томе је званично јављено у званич[ним] новинама од стране Владе наше.

Драги се још налази у Нишу у болници и боље му је. Кроз 7–8 дана надам се да ће доћи овде на боловање.

Поздрави их од свију нас.

Отац је још болестан, али немој бринути. Љуби те и грли твој брат Светозар.“

На путу за логор др Ристић је у Новом Саду разместио рањенике по болницама, а сам је неко време провео у Петроварадину у болници, радећи као лекар. Из Петроварадина, доктор Ристић је упућен у Естергон, а потом у логор Нађмеђер. Након скоро две године боравка у овом логору, премештен је 7. 4. 1916. у логор Болдогасоњ у коме је био све до 4. новембра 1918. када је пуштен на слободу. По доласку

got different news about him, which contradicted one another, but this news is the most accurate one, because we received it also by one soldier who was imprisoned with Nikola, but managed to run away.

Now I'm relieved and I have prayed to God to keep him there alive, and for God to take care of you. Nikola will write to us, since they let prisoners write to their families, and when we find out his precise address, we can write and send him some money and packages. This was officially mentioned in the newspapers by our government. Dragi is still in Niš hospital and is feeling better. I hope he will be able to come here for recovery in 7 - 8 days.

We send them our regards.

Father is still ill, but do not worry. Sending all my love, your brother Svetozar“

On his way to prison camp, doctor Ristić in Novi Sad deployed wounded soldiers in hospitals, and he alone spent some time in Petrovaradin hospital working as a physician. From Petrovaradin, doctor Ristić was sent to Esztergom and later to prison camp Nagymagyar. After almost spending two years in this prison camp, he was transferred on April 7, 1916 to Boldogasszony prison camp, where he remained until November 4, 1918 when he was set free. Coming to liberated

у ослобођене српске крајеве, као лекар ради при команди I завојишта Дунавске дивизије у Сомбору. На Ђурђевдан, 6. маја 1919, ослобођен је војне обавезе.

У ропству је провео пуних педесет месеци. „У логору сам прегледао болеснике, а по потреби сам радио у канцеларији на сређивању списка заробљеника. Било их је близу 4000. Ови спискови имали су да се нађу за Црвени крст.“

Serbian territories, he worked as a physician under the command of the First dressing station, Danube Division in Sombor. On Đurđevdan, May 6, 1919, he was discharged from the army.

He spent a total of fifty months in captivity. „I was looking after patients in prison camp, and when necessary, I worked in an office on prisoner lists. There are almost 4,000 of them. Those lists were meant for the Red Cross.“

Naj Bajerau je nekako lazar
 kucant, govoreći je svet
 bozom otk i ugovarao
 iu karicu mezu i vopu.
 me me je ga otk u
 Bajerau, da me otk ugov-
 ra i k me kano i
 kome se ugovu nikova
 kao zagotvorenit karicu
 za tu otku, i k u
 kome zagotvorenit otk se
 karate otk ugovu i k
 bozime, i k me otku.
 mezu ga se ugovu otk
 kome otku i kano i kano
 nikova je me, i ugovu
 kome zagotvorenit, i k me

1/
 још неких манастира, који
 су нам познати, да је
 заједно и да је нов.
 Све го данас још смо
 сви као пре, јер ниса
 нискога још ништа је
 са њима. Истина смо
 ипак и разне вести
 чули, које су једна друг
 другима, али ово је
 вести најтањима, јер
 још нискога још ништа
 и од свих не једног брзо
 на који је још заједно
 са њима заједно,
 а и постоји.
 Разлог данашњи
 јуних и нових се

Након девет година проведених у рату, као лекар на фронту и као лекар у заробљеништву, др Никола Ристић је добио сатисфакцију примивши Орден Светог Саве IV реда и Орден југословенске круне. Надаље, добио је чин резервног санитетског мајора.

О др Николи Ристићу и његовој бризи о повређеним војницима на фронту овако се изјаснио командант XIII пешадијског пука, пуковник Драгутин Ј. Ристић: „Он је по мом наређењу позван да помогне др Петровићу у раду око рањеника. Истог дана санитетски капетан г. Ристић показао је највеће пожртвовање и самосталност лекара официра. Овај његов рад тога дана био је изузетне вредности да сам капетана др Ристића предложио (иако је био заробљен) за чин санитетског мајора и одликовање Орденом Св. Саве IV реда.“

After spending nine years in war, as a physician on the front and as a physician in captivity, doctor Nikola Ristić was duly awarded the Order of St. Sava, 4th Class, and the Order of the Yugoslav Crown. Furthermore, he was promoted to the rank of Reserve Medical Corps Major.

This is how Colonel Dragutin J. Ristić, a commander of 13th Infantry Regiment, described doctor Nikola Ristić and his care of injured soldiers on the front: „On my order, he was summoned to help doctor Petrović with the injured soldiers. On the same day, doctor Ristić showed the greatest sacrifice and conscientiousness of a physician and an officer. His help then was of particular importance that I recommended Captain doctor Ristić (although he was imprisoned) for the rank of Medical Corps Major and the award of the Order of St. Sava, 4th Class.“

6. okt. 1918
 III. Јеремија Јармановић, из Криво-
 паче опш. загорац, чин
 као сарџ. 28. 10. 1918. г. аманет
 да му уредно 150 гн. 100 у ризи
 баци и 5 гн. 10 гн. новач у сруш
 од 130 гн. нафен изг. мана
 боровић. 7. боровић, опш.
 и државни. - мај. 1918. 7. 2. 15.
 Драгутин
 Н. Јовановић
 В. Ј. Јовановић

30. 8. 1918. уред. и боровић.
 Стојче Токотић № 54
 село Стоница, Прилеп, Китојаре
 1 сав. 1 митресон, 60 Кр. у сав.
 и 50 Кр. у митресон, 100 Кр. у сав.
 Драгутин Ј. Ристић
 мајор резервног санитетског корпуса

Box with a syringe and injections

Евакуација рањеника у повлачењу, 1915. године

Evacuation of wounded soldiers in retreat, 1915

Милан Б. Вакањац
(17. 8. 1894, Болман, Барања
– 24. 10. 1997, Нови Сад)

Milan B. Vakanjac
(August 17, 1894, Bolman, Baranja
– October 24, 1997, Novi Sad)

Милан Вакањац, добровољац са Добруце и Солунског фронта, ратни инвалид, резервни мајор Војске Краљевине Југославије, писац је страница дневника које је уобличио у књигу „Немојте нас заборавити“.¹⁴ Делови дневника сада се први пут интегрално објављују.

Својом суровошћу и разарањем Први светски рат је оставио крваве трагове и тешке последице. Бележећи своја запажања, Милан Вакањац нам је оставио сведочење о онима

Мilan Vakanjac, a volunteer from Dobruja and the Thessaloniki Front, a disabled veteran, reserve Major of the Kingdom of Yugoslavia Army, is a writer of these diary pages, which were later turned into a book “Do Not Forget Us”¹⁴. Parts of this diary are now integrally published for the first time.

With its severity and destruction, the First World War left bloody trails and serious consequences. Writing down his notes, Milan Vakanjac

14 Милан Б. Вакањац, *Немојте нас заборавити*, Институт за савремену историју, Београд, 1997.

Књига је написана на основу дописних карата и дневничких бележака насталих у периоду 1914–1918. Уобличена је као мемоарско штиво. Знатан део књиге писан је у форми писама мајци, брату, пријатељима, док је мањи део књиге пратио ратне догађаје назначавајући датуме. Заступљен је хронолошки принцип казивања.

14 Milan B. Vakanjac, *Nemojte Nas Zaboraviti*, Institute of Contemporary History, Belgrade, 1997

The book was written based on postal cards and diary notes written in 1914 – 1918 period. It was formed as memoirs. A significant part of the book was written in a form of letters addressed to his mother, brother, friends, whereas smaller part of the book follows war events with given dates. A chronological storytelling is present.

који су били најтеже погођени болештинама, депресијом и крајњом изнуреношћу, то јест и физички и духовно, а то су сами ратници. Изгубивши веру у човека, човечност, доброту и правичност, сам Вакањац каже да се у њему појавила духовна потреба да своја запажања запише, али спонтано, скривено и без претензија. Често су га на писање подсећала сећања на професора Васу Стајића, као и духовни лик мајке.

Писац ових дневничких бележака имао је велике тешкоће око тога како у Великом рату сачувати ове драгоцене записе. Потом, у периоду између два рата, као и током Другог светског рата, када живи у Србији као избеглица, чувао је своје дневничке белешке „као драгуље, као што се похрањују богатства у трезору“. Данас оставштину

left us a testimony about those who were affected the hardest by diseases, depression and total exhaustion, both physically and mentally, and those were soldiers themselves. Having lost his hope in people, humanity, goodness, and justice, Vakanjac himself said that there was a mental need to write down his observations, spontaneously, in a hidden manner, and without any pretensions. Quite often, in his writings he was reminded of the memories of his professor Vasa Stajić, as well as mental character of his mother.

The writer of these diary notes had great difficulties how to save these precious notes in the Great War. Later, during the period between two wars, as well as during the Second World War, while he was living in Serbia as a refugee, he kept

Поручник Моравац и Зорица седе крај мене у болници у Солуну

Lieutenant Moravac and Zorica sitting beside me in Thessaloniki hospital

Пренос рањеника у дивизијско завојиште Тимочке дивизије 1918. године

Transport of wounded soldiers in dressing station of Timok Squadron, 1918

Милана Вакањца са посебном пажњом чува његова ћерка Слободанка Милетић.

Као свршени ђак Српске учитељске школе у Сомбору, од 1913. године Милан Вакањца ради као учитељ у селу Поребрици код Градачца, све до почетка Првог светског рата. Као двадесетогодишњак мобилисан је у аустроугарску војску. Одслуживши кадровски рок у Ђачкој чети III батаљона XIX домобранског пука у Печују, упућен је фебруара 1915. на Руски фронт, на Карпате и Галицију. Након три месеца

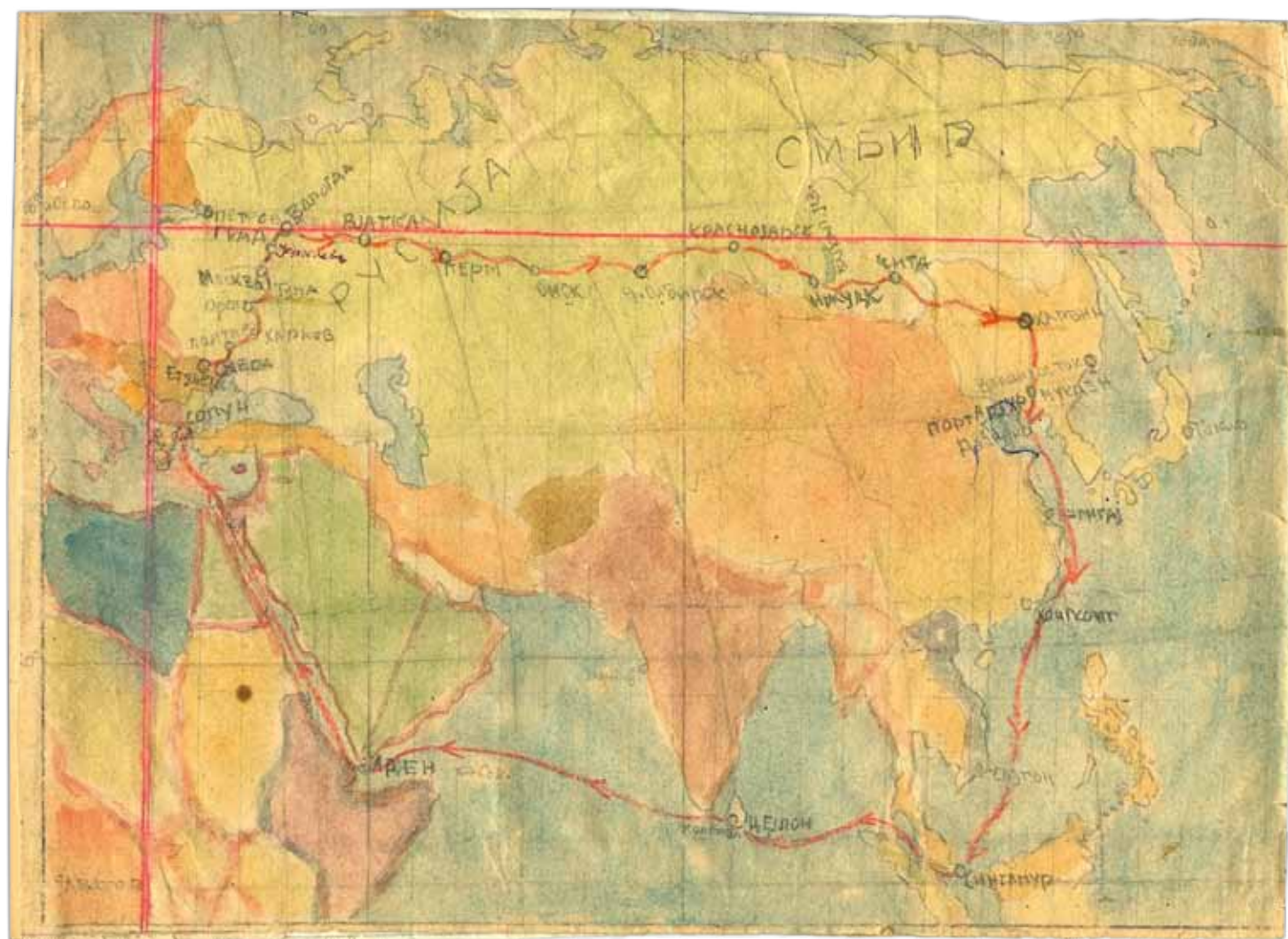
his diary notes like “jewels, just like storing riches in a treasury“. Nowadays, the legacy of Milan Vakanjac is carefully taken care of by his daughter Slobodanka Miletic.

As a graduate student of Serbian Teacher Training College in Sombor, from 1913, Milan Vakanjac worked as a teacher in Porebrica village, near Gradačac, until the outbreak of the First World War. As a twenty-year-old man, he was recruited in the Austro-Hungarian army. Having served his active service in a student troop, 3rd battalion, 19th Home Defense Regiment in Pečuj, he was sent in February 1915 to

Мали Аца са Миланом Вакањцем
Њега су нашли српски војници и као сироче
донели у болницу на старање и негу

Little Aca with Milan Vakanjac
He was found by Serbian soldiers and brought as an orphan
in the hospital for care and looking after

Пут Добровољачке дивизије од Одесе до Солуна. цртеж
Милана Вакањца (S 321)

Road of Volunteers Squadron from Odessa to Thessaloniki,
a drawing by Milan Vakanjac

ратовања, искористивши срећну прилику, нашао се са водом војника, све самих Словака, на руској страни, у позадини. То је био тренутак његовог пребега Русима. Пошто је провео годину дана у логору руских заробљеника, у марту 1916. године прикључио се I српској добровољачкој дивизији у Одеси. Ту је завршио школу за резервне официре и произведен је у чин резервног потпоручника Војске Краљевине Србије. За учешће у бици код Добруџе одликован је 1917. године сребрном медаљом за храброст „Милош Обилић“ и руским одликовањем за храброст „Крст Светог Ђорђа“.

На Солунски фронт је стигао након вишемесечног путовања из Одесе преко Сибира до луке Порт Артур, где се укрцава у британски брод Иксион (Ixion). Пловећи преко Кинеског мора, Индијског океана и Црвеног мора, пролази кроз Суецки канал и стиже у Порт Саид, а потом и у Солун.

Одабрани делови Вакањчевих дневничких записа описују догађаје у ноћи између 16. и 17. септембра 1918. године (тј. у ноћи између 3. и 4. септембра по старом календару, како сам Вакањац бележи у свом дневнику), када је он приликом пробоја Солунског фронта на Кучковом камену рањен у леви кук. Лечио се и опорављао у болници престолонаследника Александра у Солуну. Санитетски поручник

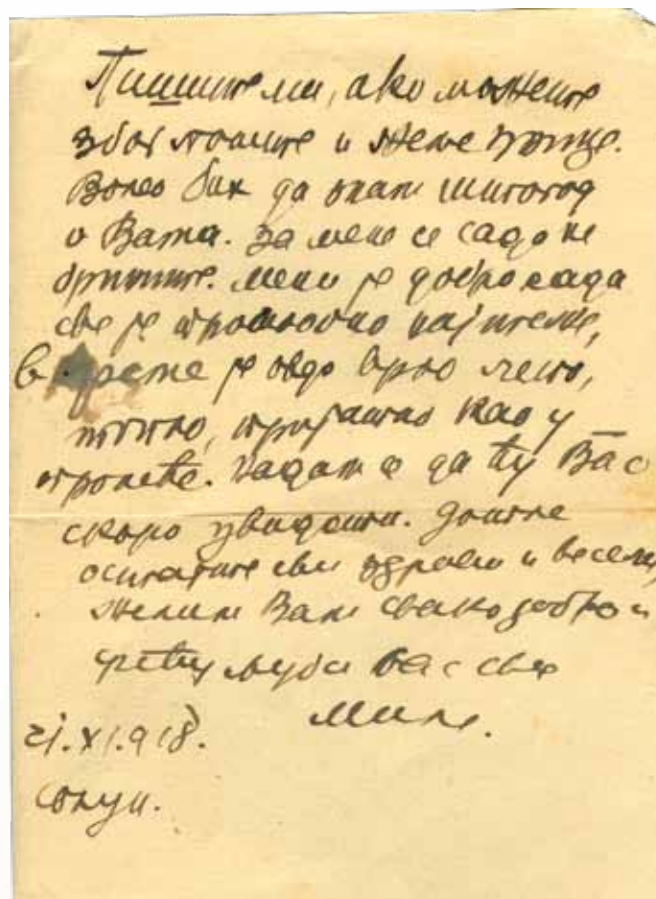
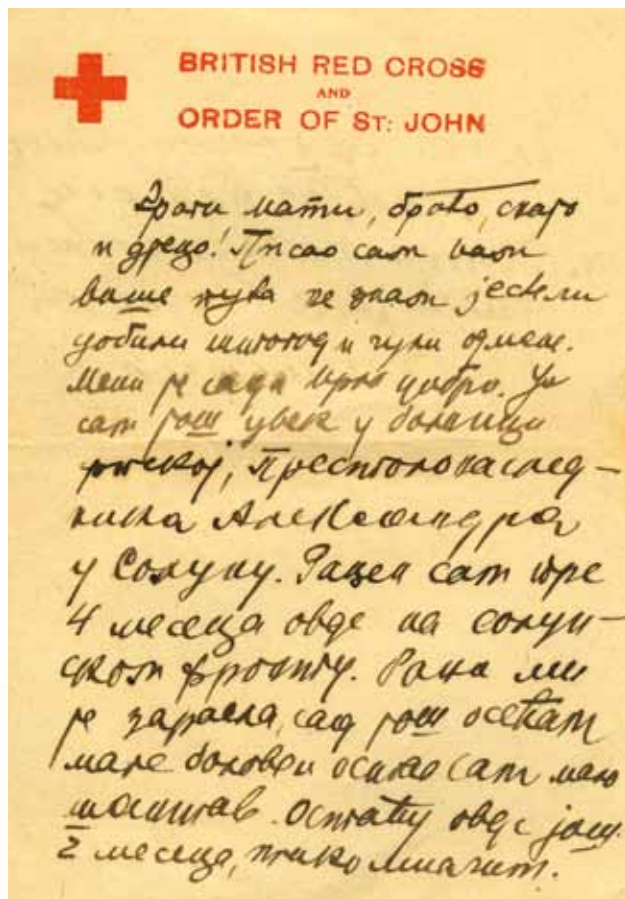
the Russian Front, to the Carpathes and Galicia. After three months in the war, and seizing one lucky opportunity, he found himself with a squad of Slovaks on the Russian side, in the background. That was the moment when he escaped to the Russian side. Since he spent his first year in a prison camp with Russian prisoners, in March 1916, he joined the First Serbian Home Defense Division in Odessa. There, he finished school for reserve officers and was promoted to the rank of Reserve Second Lieutenant in the Kingdom of Serbia Army. For his contribution in the Dobruja Front, in 1917 he was awarded the Silver Medal for Bravery *Miloš Obilić* and the Russian Medal for Bravery *Saint George Cross*.

He arrived at the Thessaloniki Front after travelling for many months from Odessa through Siberia to the Port Arthur, where he boarded the British ship Ixion. Sailing via the China Seas, the Indian Ocean, and the Red Sea, he passed the Suez Canal and arrived in Port Said, and later on in Thessaloniki.

Selected parts of Vakanjac's diary notes describe the events during the night between September 16 and 17, 1918, when, at the breaking of the Thessaloniki Front on KučkovKamen, he was wounded in his left hip. He was treated and recuperated in the Prince Alexander Serbian Hospital in Thessaloniki. Medical Corps Lieutenant, doctor

др Зец леčio му је повређену ногу. Очито да је његовом успешном опоравку добро чинила и сестра Доротеја, Зорица како ју је звао, која му се увукла „у душу и срце.“ Ова медицинска сестра била је у саставу британске мисије Црвеног крста, „Свети Јован“.

Zec was treating his hurt leg. It is evident that his successful recovery was also contributed by nurse Doroteja – Zorica, as he liked to call her, who crawled into his “soul and heart“. This medical nurse was among the British mission of the St. John Ambulance and the British Red Cross members.

Писмо својима у Барању (S 286-288)

A letter to my family in Baranja

свѣту. молитву, Тесну
кондак, ваварда и
на, свѣти, во жни
и рѣчѣ, кадиде
у рѣчѣ и да жерѣ
кадѣ од времена
мѣрѣи. Молѣи се
смирѣно и. Побожно
Пресвѣтѣмъ жерѣно
сущѣмъ и не разде
ломъ, трѣмъ и
мѣста и сина
исвѣтѣмъ, да гдѣ
ѣа не ѣни. Какѣ
несѣта снаѣи

Мајчина молитва (S317-318)

Mother's prayer

Ратни дневник Милана Вакањца

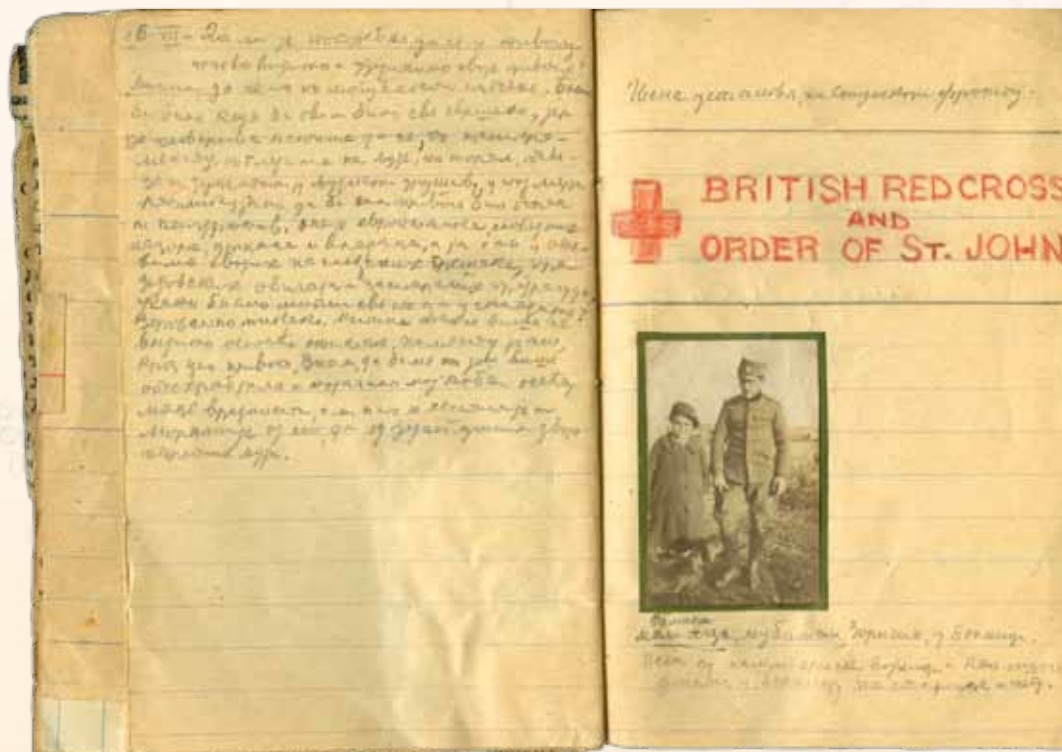
17. новембар 1918.

Лежим рањен у болници престолонаследника Александра у Солуну, у соби бр. 8. Леви зглоб у куку ми је напуко, па ми је нога у железним шинама, а низ кревет виси утег, ради екстензије. То извлачење ноге причињавало ми је тешке болове, а непомично лежање ми је на леђима створило ранице.

War Diary of Milan Vakanjac

November 17, 1918

I'm lying wounded in the Hospital of Crown Prince Alexander in Thessaloniki, room number 8. My left hip joint has been fractured, so they put my leg in iron splints, and there is a weight hanging down from my bed, for extension. This pulling of the leg has caused me bitter pain, and bed sores on my back have developed from this immobile lying in the bed.

Ратни дневник Милана Вакањца

War diary of Milan Vakanjac

18. новембар 1918.

Одлична храна и нега у болници чине своје: ја се нагло опорављам. У истој соби је лежао тешко рањен у главу и мој командант батаљона потпуковник Панта Драшкић. Рањен је у главу, у чело, однесен авионом у Француску да му се уметне комад пластике. Ја сам рањен исти дан у ноћи између 3. и 4. IX. Мислим да је то било на Кучковом камену, у страшној гужви, коју су у ноћи створили Бугари, а није се видело у мраку ко кога бије, и ко је непријатељ.

19. новембар 1918.

Већ два месеца лежим у кревету, па о свему размишљам и присећам се. Већ 31. VIII француска артиљерија, бацач до минобацача, отворила паклену ватру на бугарске ровове и позадину. То је трајало три дана и три ноћи без престанка. Штаб пука у коме сам се налазио као ордонанс официр био је у близини артиљерије. Трећи дан сам био као ошамућен и онеспособљен за икакав рад.

[Дана] 2. IX добио сам наређење од пуковника Мартиновића (црногорског официра) да ухватим везу са Дунавском дивизијом. Лутао сам цео дан збуњен, изнемогао и несналажљив у столетној храстовој шуми на Козјаку и вратим се не извршивши наређење. У сам сумрак, после оштрог прекора пуковниковог, вратим

November 18

Excellent food and care have done wonders for me: I am rapidly recuperating. Here, in this same room, was my battalion commander, Lieutenant Colonel Panta Draškić, seriously wounded in the head. He was wounded in the head, in his forehead, and was flown by plane to France to have a piece of plastic inserted. I was wounded on the same day, in the night between September 3rd and 4th. I think it was on Kučkov Kamen, in a terrible crowd, caused by the Bulgarians during the night, and we couldn't see in the dark who was fighting against whom and who the enemy was.

November 19

It has already been two months since I've been lying in bed, so I've been thinking a lot about everything and remembering some things. But on August 31, French artillery, mortar to mine launcher, opened fierce fire towards Bulgarian trenches and background. It lasted non-stop for 3 days and 3 nights. Regiment headquarters where I was situated as an Ordinance Officer was near the artillery. On the third day I was dazed and unable to perform any work.

On September 2nd, I received an order from Colonel Martinović /a Montenegrin officer/ to establish a connection with the Danube Division. All day I was wandering in a state of confusion, exhausted

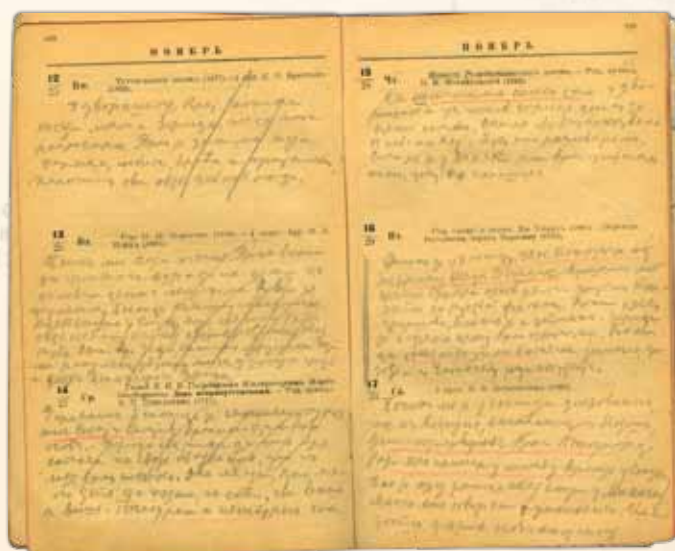
се у своју јединицу – III чету I батаљона I пука. Фронт је већ био пробијен, а Бугари беже. У одступању Бугари су се приквали потпомогнути Немцима, и ноћу на Кучковом камену (северније су Кавадарци) сачекали мој батаљон и нанели му знатне губитке. Око поноћи срушио сам се рањен у леви кук. У локви крви лежао сам до зоре у самом средишту страшне ратне гужве. У ноћи Бугари у повлачењу запаљили околна села и саме Кавадарце. То је учинило стравичнијим само бојиште.

Ратни дневник Милана Вакањца

War diary of Milan Vakanjac

and unable to find my way in a hundred-year-old oak forest on Kozjak, and came back without executing the order. In the twilight, after being harshly reprimanded by the Colonel, I came back to my unit, 3rd troop, 1st Division, 1st Regiment. The front had already been broken through, and the Bulgarians started fleeing.

In their retreat, the Bulgarians, with German help, sneaked and in the night on Kučkov Kamen (north from Kavadarci), they waited for my division and inflicted a notable damage. Around midnight, I fell down wounded in my left hip. I was lying in a puddle of blood until the dawn amidst the very epicenter of war mayhem. During the night, while retreating, the Bulgarians set the nearby villages and Kavadarci on fire, which made the battlefield look even more horrendous.

22. новембар 1918.

Од првог дана за све рањене официре у мојој соби брине се енглеска сестра Доротеја, коју сам ја прозвао Зорица, „зора дана“. Она је весела, љупка и доброћудна. Пре неколико дана су стигле у болницу са фронта и моје ствари у сан-дуцима и овај дневник, а Зорица ми је обећала да ће ме ускоро скинути у двориште, на сунце, да се што пре опоравим. Она ми врши и масажу рањене ноге.

23. новембар 1918.

Лежао сам неколико сати на носилима у дворишту на свежем зраку. Ту сам видео и потпоручника Моравца (добровољца из Осека). Он је тешко рањен у главу. И њега су са мношвом заједно извукли из гомиле убијених и рањених и однели у превејалиште. Многи су и за време превејања издахнули. Моравца и мене су издвојили лекари и, натоваривши нас на два кревета које је носила, са обе стране по један кревет, јака мазга, упутили у енглеску болницу, где смо задржани на лечењу два дана. Силазећи са висине од око 1600 метара, наш водич мазге ишао је врло споро, јер је рањени Моравац тешко стењао, а мене је неописиво мучила жеђ и висока температура. Рана ме није болела, него можда ни центар у глави, а нога ми се умртвила. Бол

November 22

Since the very first day, an English nurse Doroteja, who I nicknamed Zorica, “a dawn of the day“, has looked after all wounded officers in my room. She is cheerful, amiable and kind-hearted. A few days ago, my belongings in chests and this diary arrived from the front in the hospital, and Zorica made me a promise that she would soon take me down to the garden, in the sun, so that I could recover faster. She even massages my wounded leg.

November 23

I was lying for a few hours on a stretcher in the garden in the fresh air. There I also saw Second Lieutenant Moravac (a volunteer from Osek). He’s been seriously wounded in the head. He was also, along with me, dragged from a pile of killed and wounded soldiers and taken to the dressing station. Many died during dressing. Moravac and I were put aside by the doctors and placed on two beds which were carried, one bed from both sides, by a strong mule, and set off to English hospital, where they kept us for 2 days for treatment. While descending from the height of about 1,600 meters, our mule guide was slowly walking, since wounded Moravac was heavily moaning, and I was extremely suffering from thirst and high temperature. It wasn’t my wound that was giving me pains, but my brain system, and

у глави је постепено нестајао, али нога ми је остала без живота, потпуно умртвљена. Као да немам више своје леве ноге.

25. новембар 1918.

У дворишту крај носила поседи мало и Зорица, те са мном разговара. Врло је занима моја Барања, мати, браћа и пријатељи, нарочито ови овде добровољци.

26. новембар 1918.

Тешко ми пада писање. Више волим да прома-трам људе и да их ценим по њиховим делима и поступцима. Дивим се управнику болнице престолонаследника Александра у Солуну, који све чини да се овде осећамо као код својих рођених, код куће. Осим др Зеца, санитет. поручника, који ми рану лечи, увукла ми се у душу и срце и добра болничарка Зорица.

27. новембар 1918.

Управник болнице је санитет. пуковник Стаја Стајић¹⁵, врло импозантна особа. Зорица све чини да што пре станем на своје обадве ноге, али то иде врло тешко. Она ме учи, као мало дете, да ходам по соби, све више и више. Тетурам и несигуран сам.

¹⁵ Реч је о пуковнику др Јордану Стајићу, начелнику санитета.

my leg was lifeless, completely numb. As if I didn't have my left leg anymore.

November 25

In the garden, beside the stretcher, Zorica stayed for a while, so we talked for some time. She seemed very interested in Baranja, my mother, brothers and friends, especially these volunteers among us.

November 26

Writing is becoming difficult. I prefer to watch people and respect them by their deeds and actions. I admire the manager of the Hospital of Crown Prince Alexander in Thessaloniki, who is doing everything he can so that we could make ourselves at home. Apart from doctor Zec, Medical Corps Lieutenant, who is treating my wound, a nice nurse Zorica has also become dear to my heart and soul.

November 27

Hospital manager is Medical Corps Colonel Staja Stajić¹⁵, a very imposing person. Zorica is doing everything she can so that I could stand on my feet as soon as possible, but it's not that easy. She teaches me, like a little child, to walk, more and more. I'm staggering and feel uncertain.

¹⁵ Colonel doctor Jordan Stajić, Chief of Medical Corps.

28. новембар 1918.

Са штакама сишао сам у двориште уз помоћ Зорице, дошао до њеног стана. Она ме љубазно позвала к себи на чај. Дуго смо разговарали. Стан јој је у бараци, али врло пријатан, чист, укусно намештен.

29. новембар 1918.

Дошао је у болницу, због контузије, мој Барањац Шаца Бошњак, вршњак мог брата Срете и његов ратни друг из Карпата са Руског фронта. Волим његово друштво, брбљив је и забаван. Зорица је и према њему врло пријатна. Рече ми да почнемо да учимо енглески језик и да дођем у Енглеску ради студија.

30. новембар 1918.

Посетио ме је у болници добровољац још из Добруџе, Банаћанин из Модоша, ђак поднаредник Васа Поморишац. Ради као сликар у Штабу армије у Солуну. Био је пред рат на академији у Минхену. Много смо говорили о уметности. Има доста добрих особина у њему.

1. децембар 1918.

Зорица је набавила неке енглеско-хрватске уџбенике и почела са мном озбиљно да ради енглески језик. Мислим да је она преуранила. Нисам још здрав. Још ми се врзмају по глави разне

November 28

I went down to the garden with crutches, with Zorica's help, and came to her apartment. She kindly invited me to come for tea. We talked for a long time. The apartment is in a shed, but it is very pleasant, tidy and furnished with style.

November 29

My fellow from Baranja, ŠacaBošnjak, a coeval of my brother Sreta and his war comrade from the Carpathians, from the Russian Front, came to hospital for his concussions. I like his company, for he is talkative and funny. Zorica is also very kind to him. She told me we should start learning English and come to England for our studies.

November 30

I was visited in hospital by a volunteer from Dobrudža, born in Banat from Modoš, a student – sergeant Vasa Pomorišac. He works as a painter in Army headquarters in Thessaloniki. Before the War, he studied at the Munich Academy. We talked a lot about art. He has some really good characteristics.

December 1

Zorica has obtained some English-Croatian textbooks and started seriously teaching me English language. I think it's too early for that. I still don't

страхоте и чине ме безвољним и апатичним. Још недавно сам на бојишту пет сати лежао у локви своје крви.

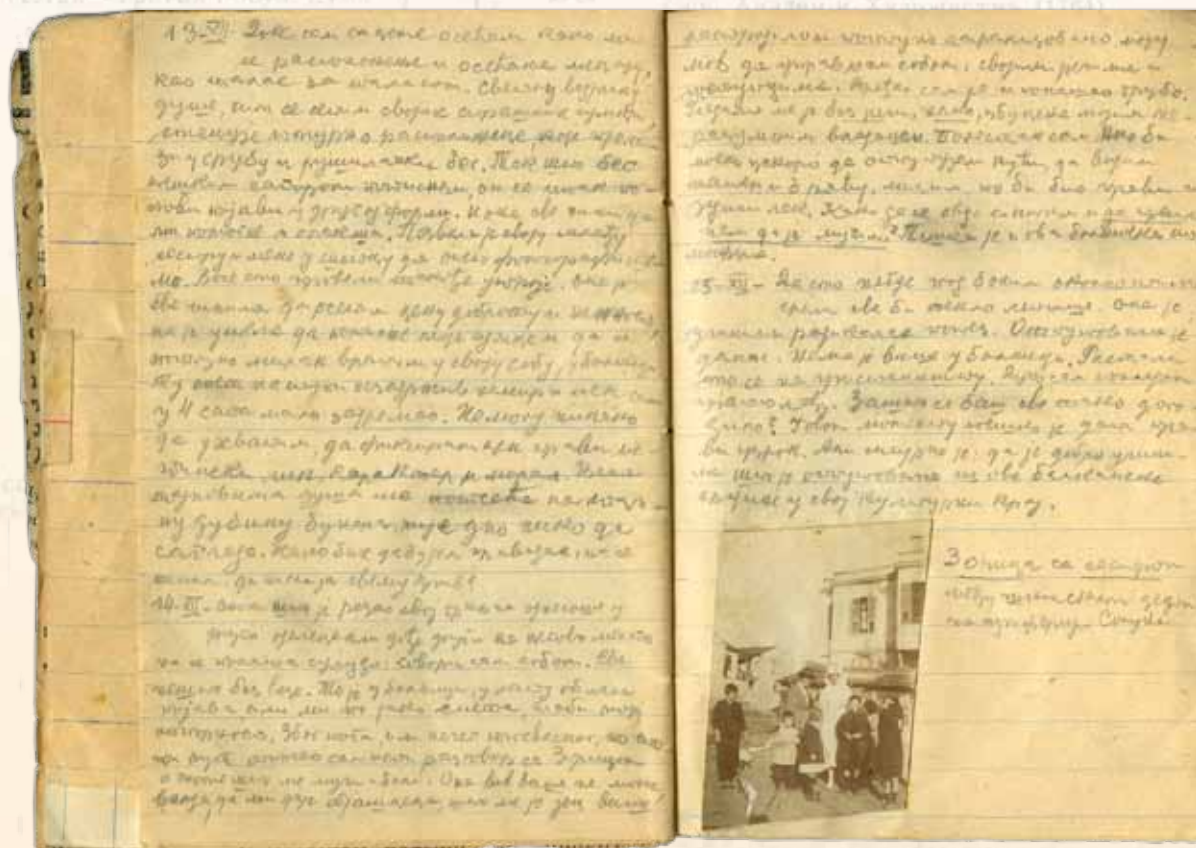
2. децембар 1918.

Још ми бруји у ушима и дању и ноћу непрекидно, тродневно грување француске артиљерије на Козјаку. Без сукоба нема живота на овоме свету, а ја врло тешко подносим те сукобе са људима.

feel healthy. Different atrocities are still going through my head and make me feel unwilling and apathetic. Not long ago, I was lying for 5 hours on the battlefield in my own puddle of blood.

December 2

I still feel a constant buzz in my ears, day and night, a three-day long roar of French artillery on Kozjak. There's no life in this world without a conflict, and I can barely stand those conflicts with people.

3. децембар 1918.

[...]

Мати ме од детињства неодољиво вуче себи. Десило ми се да у полусну, у болници, иза зида, чујем јасно и гласно како ме зове по имену: „Миле, Миле, Миле!“

5. децембар 1918.

Најбоље ме разуме Поморишац. Сваки дан ме обиђе. Одлучили смо да заједно студирамо сликарство. То ме највише враћа из моје тешке мистике у реалан и здрав живот. Осећам да ћу целог живота због тога код њега наилазити на праву, реалну подршку, за мене тако неопходну.

10. децембар 1918.

[...]

Предвече ме је, у болничкој соби, један догађај потпуно обесхрабрио. На моје очи болесни војни чиновник, зграбивши мој перорез с ноћног ормарића, кидисао на себе, направивши дубок зарез на своме врату. Шта ли је то једног старијег човека навело на тај очајнички поступак? У свету је данас превише претешких, издржливих невоља!

11. децембар 1918.

Ја већ ходам доста чврсто само са штаком, али мој душевни живот још је јако усколебан, као

December 3

[...]

Since my childhood, my mother has irresistibly drawn me to herself. It happened in a half-dream, in hospital, behind the wall, that I could hear, loudly and clearly, that she's calling my name: "Mile, Mile, Mile!"

December 5

Pomorišac understands me the most. Every day he visits me. We decided to study fine arts together. That mostly takes me from my heavy mysticism into a real and healthy life. Therefore, I feel that all my life I would consider him to be my real support, so necessary to me.

December 10

[...]

One evening event in my hospital room totally demoralized me. A sick military officer, in front of my very own eyes, attacked himself, grabbing my pocketknife and making a deep cut on his neck. What could possibly bring one older man to do something so desperately? There are too many very difficult and insufferable hardships!

December 11

I'm already walking steadily with just one crutch, but my mental life is still quite shaken, like a rough

узбуркано море. Телесна рана се зацељује, а душевна све више крвари.

14. децембар 1918.

Постало ми је јасно да читавим бићем, бар за коју годину, морам да живим за своју матер, браћу, за свој српски народ, за своју нову велику и лепу отаџбину без обзира како ће се она звати политички. Тај нови хоризонт ме привлачи, снажно и са посебном топлином.

Оног што је резао свој гркљан однесоше у друго одељење, али дође други на његово место па се понаша сулудо: говори сам са собом. Све нешто без везе. То је у болници, у рату обилна појава, али ми то јако смета, слаби моју отпорност.

sea. Body wound is being healed, but mental one is bleeding more and more.

December 14

It became clear to me that with my whole body, at least for some years, I have to live for my mother, my brothers, my Serbian people, and my new great and beautiful homeland, regardless of how its political name would be. This new horizon attracts me, strongly and with certain warmth.

The one who cut his throat was taken to another ward, but another one came in his place, and started acting strange: he talks to himself. All nonsense. That is a normal thing in hospital, and in war, but it bothers me very much, and weakens my resistance.

Јован Јовичић, први здесна, после рањавања на Конатици, 20. 12. 1914.
Први слева пуковник Баџић, командант пука

First from right, Jovan Jovičić, after being wounded on Konatica, 20
December 1914; First from left, Colonel Bacić, Regiment Commander

Пренос рањеника Дунавске дивизије I армије,
Солунски фронт

Transport of wounded soldiers, First Army,
Danube Squadron, Thessaloniki Front

Приватна колекција Слободанке Милетић, Нови Сад
Private Collection of Slobodanka Miletić, Novi Sad

1. Ратни дневник Милана Вакањца
War diary of Milan Vakanjac
2. Поручник Моравац и Зорица седе крај мене у болници у Солуну
Lieutenant Moravac and Zorica sitting beside me in Thessaloniki hospital
3. Ратни дневник Милана Вакањца
War diary of Milan Vakanjac
4. Зорица са сестром међу школском децом на периферији Солуна
Zorica with her sister among school children in Thessaloniki suburbs
5. Мали Аца са Миланом Вакањцем
Њега су нашли српски војници и као сироче донели у болницу на старање и негу
Little Aca with Milan Vakanjac
He was found by Serbian soldiers and brought as an orphan in the hospital for care and looking after
6. Писмо својима у Барању
A letter to my family in Baranja
7. Зорицино писмо Милану Вакањцу послато из Енглеске 10. марта 1919. године
Zorica's letter to Milan Vakanjac, sent from England on March 10, 1919
8. Мајчина молитва
Mother's prayer
9. Пут Добровољачке дивизије од Одесе до Солуна. цртеж Милана Вакањца
Road of Volunteers Squadron from Odessa to Thessaloniki, a drawing by Milan Vakanjac
10. Писмо мајци из Печуја, 20. јануар 1915. године
A letter to my mother from Pecs, January 20, 1915

11. Писмо брату из Печуја, 08. фебруар 1915. године

A letter to my brother from Pecs, February 8, 1915

12. Писмо мајци из Печуја, 06. фебруар 1915. године

A letter to my mother from Pecs, February 6, 1915

Солунски фронт 1916–1918, Дунавска дивизија I армије

Thessaloniki Front, 1916–1918, First Army, Danube Squadron

Војничка чутурица „У спомен са Крфа
1916. г., у спомен др М. З. 1916. г.“
приватно власништво

Military flask “In memory of Corfu, 1916,
In memory of doctor M. Z., 1916”,
private property

Војничка чаша „Успом[ена] из Европск[ог]
рата 1917. од болесни[ка] Живојина
Нагулића Жељ. Госп[одину] Др Санит[ета]
Капет[ану] I К[ласе] Милану Занковићу“,
приватно власништво

Military cup, “Memory from the European War,
1917. From a patient Živojin Nagulić Želj.
to mister doctor Milan Zanković, Medical Corps
Captain, Class I”, private property

Др Аврам Винавер

Doctor Avram Vinaver

Много је примера „Срба Мојсијеве вере“ који су положили живот у Великом рату на олтар отаџбине, борећи се храбро, раме уз раме са својим ратним друговима, или служећи као санитетско особље, видајући ране и спасавајући животе рањеним и оболелим српским војницима.

Један од најсветлијих примера сигурно је др Аврам Винавер. Рођен је у Пољској, у Варшави, 1863. године, у познатој јеврејској породици која је дала бројне лекаре, правнике, књижевнике, научнике... Своје образовање стицао је у Варшави и Кракову, где је завршио студије медицине, након којих је био једно време асистент код професора Јохана Микулича Радецког, а затим код професора Теодора фон Билрота у Бечу.

Почетком 1889. године одлучио је да свој рад настави у Индији, али на путу ка новом

Тhere are many examples of “the Serbs of Moses’ religion” who sacrificed their lives in the Great War for their home country, fighting courageously, shoulder-to-shoulder with their comrades-in-arms, or serving in the Medical Corps, treating wounds and saving lives of wounded and diseased Serbian soldiers.

One of the most prominent examples is certainly Doctor Avram Vinaver. Born in Warsaw, Poland, in 1863, in eminent Jewish family which gave many physicians, lawyers, writers, scientists... His education was formed in Warsaw and Krakow, where he completed the studies of medicine, after which he worked for one period as an assistant of Professor Jan Mikulicz-Radecki, and later with Professor Theodor Billroth in Vienna.

In early 1889, he decided to continue his work in India, but on his way to his new destination,

одредишту зауставио се у Србији и ту остао заувек. После краћег боравка у Београду, др Винавер је премештен у Окружну болницу у Шапцу. У град на Сави стигао је са супругом Ружом, са којом је неколико година касније добио сина Станислава и ћерку Мјећеславу.

Др Аврам Винавер је говорио пољски, немачки, хебрејски, француски, руски и српски, захваљујући чему је пратио стране стручне часописе. Трудио се да нова достигнућа у медицини примени у својој пракси. Он је 1900. године донео први рендгенски апарат у Србију и о његовој употреби написао бројне стручне радове.

Породица Винавер брзо се уклопила у шабачку средину. Госпођа Винавер као врсна пијанисткиња држала је часове клавира и била врло активна чланица Кола српских сестара. Имала је и бројне наступе са виолончелистом Робертом Толингером. Током 1905. године у Шапцу је на предлог др Аврама Винавера основан шаховски клуб, за чијег првог председника су Шапчани поставили њега.

У оба балканска и у Првом светском рату др Аврам Винавер је био део српског војног саниитета. Био је управник војних болница у Куршумлији, Врању и Ваљеву. Велики рат га је затекао у Ваљевској болници. Током Колубаске битке др Винавера је са рањеницима заробила аустријска војска, чији га је војни суд саслушао 17. новембра

he stopped in Serbia, where he remained forever. Having briefly stayed in Belgrade, Doctor Vinaver was transferred to Šabac District Hospital. He arrived in this city near the Sava river with his wife Ruža, and a few years later they had son Stanislav and daughter Mječeslava.

Doctor Avram Vinaver could spoke Polish, German, Hebrew, French, Russian, and Serbian, which enabled him to read foreign professional magazines. He aspired to apply new medical achievements in his practice. In 1900, he brought the first X-ray machine in Serbia and wrote numerous professional essays on its usage.

The Vinaver family quickly adjusted to Šabac surroundings. Mrs Vinaver was an excellent piano player, and gave piano lessons, while also being very active member of the Circle of Serbian Sisters. Furthermore, she had numerous performances with cellist Robert Tolinger. During 1905, in Šabac, at the suggestion of Doctor Avram Vinaver, a chess club was founded, and Šabac townsfolk chose him to be its first president.

In both Balkans Wars and in the First World War, Doctor Avram Vinaver was a part of the Serbian Medical Corps. He was a manager of military hospitals in Kuršumljija, Vranje and Valjevo. We was in Valjevo hospital when the Great War broke out. During the Battle of Kolubara, Doctor Vinaver was captured with wounded soldiers by the Austrian

1914. године. Иако је савршено говорио немачки, тражио је да се саслушање обави на српском језику уз помоћ преводиоца, и да се записник састави на оба језика. Након саслушања осуђен је на смрт, али, како је битка још била у току, извршење казне је одложено, на срећу заувек, јер су српске армије однеле победу у славној Колубарској бици, ослободивши и Ваљево и др Винавера. Том приликом је у Ваљевској болници остало око хиљаду непријатељских војника који су највероватније били извор заразе пегавог тифуса који је однео близу 150.000 живота у Србији.

Када је почео стратешки покрет српске војске ка југу, др Аврам Винавер је делио судбину српског народа повлачећи се заједно са војном болницом. У Ђевђелији је оболео од маларије и умро 24. августа 1915. године. Ту је сахрањен, у заједничкој гробници са осталим српским војницима, по сопственој жељи.

army, and was taken for a hearing in front of its military court on November 17, 1914. Although he fluently spoke German, he requested that the hearing be conducted in Serbian language with a translator, and that the court record be made in both languages. After the hearing, he was sentenced to death, but due to the ongoing battle, the execution was, fortunately, postponed indefinitely, because the Serbian army won the glorious Battle of Kolubara, liberating both Valjevo and Doctor Vinaver. At that moment, there were thousands of enemy soldiers in Valjevo hospital, who were most probably the source of epidemic typhus spreading, which took nearly 150,00 lives in Serbia.

When the strategic movement of the Serbian army started in the south, Doctor Avram Vinaver shared the destiny of the Serbian people, retreating together with military hospital. In Đevđelija, he came down with malaria and died on August 24, 1915. There he was buried, in a common grave with the rest of Serbian soldiers, at his own request.

Кутија са хируршким
инструментима,
некомплетно

Box with surgical instruments,
incomplete

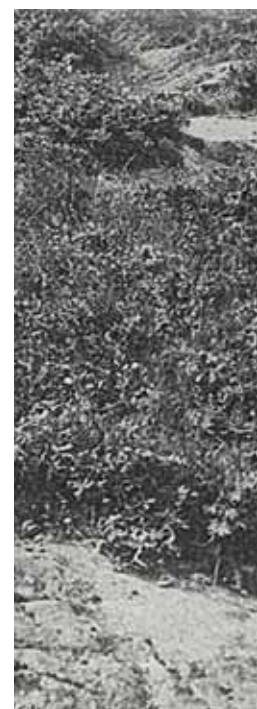

Пренос рањеника у
дивизијско завојште,
1918. године

Transport of wounded
soldiers in squadron dressing
station, 1918

Михаило Миловановић, Војници
на одмору – требљење вашију

Mihailo Milovanović, Soldiers
Resting – Lice Removal

Купање у мору српских војника
у Говину на Крфу, 1916. године

Serbian soldiers swimming in the sea
in Govino, Corfu, 1916

Јутарње бријање, Чегел, Солунски фронт,
март 1917. године

Morning shave, Čegel, Thessaloniki Front,
March, 1917

Купање у мору српских војника у Говину на Крфу, 1916. године

Serbian soldiers swimming in the sea in Govino, Corfu, 1916

Парење одеће у „српском бурету“ иза положаја на Ветернику, 1917. године

Clothes steaming in “Serbian Barrel”, behind Veternik positions, 1917

Купање српских војника на положају, Солунски фронт 1917. године

Serbian soldiers swimming on their positions, Thessaloniki Front, 1917

На одморишту, 1914. године

At resting platform, 1914

Војник редов Дринске дивизије
Драгутин Трифуновић,
VI пук, I батаљон, I чета, III вод,
Окружна команда Шабац, село Штитар!¹⁶

Dragutin Trifunović, a soldier
from Drina Division,
6th Regiment, 1st Battalion, 1st Troop, 3rd Squad
County Command Šabac, Štitar village!¹⁶

[...] Што би се оно рекло, од кога је и доста је. Мени је деведесет трећа, рођен сам осамсто деведесет друге, уочи Митровдане, а стални кадар сам служио у београдском Доњем граду, по свим пешадијским прописима четрнесте. [...] Из Доњег града, упуте ме у Велес, па у Кавадарце и одма' чујемо како пуцају топови на Ђевђелији. Кажу Аустрија објавила рат Србији. [...] Нас, одма', потрпају у фургоне, дванес' коња ил' четр'ес' војника, па за Младеновац, а одатле све пешадијски, да сева цокула, за Ваљево, Завлаку и Костајник. И још нисмо честито ни стигли а одма' примили борбу на Главици и више манастира Троноше. Ишли смо, браћо,

[...] As it is usually said, it's more than enough considering who it comes from. I'm 23 now, born in 1892, shortly before Mitrovdan, and I did my regular service in Belgrade Lower Town, by all infantry standards in 1914. [...] From the Lower Town, I was sent to Veles, and later to Kavadarci, where we at once heard the cannons roaring on Đevđelija. They said that Austria declared war to Serbia. [...] They immediately put us in wagons, twelve horses or forty soldiers, and took us to Mladenovac, and from there we went on foot, in our sabots, towards Valjevo, Zavlaka and Kostajnik. No sooner had we arrived than we started fighting on Glavica and above Tronoša monastery. We

16 Преузети делови текста: Драгиша Пењин, *Последњи штитарски солунцац*, Глас Подриња, 30. 8. 1984, стр. 10.

16 Parts of text taken from: Dragiša Penjin, *Poslednji Štitarski Solunac*, Glas Podrinja, 30/8/1984, p. 10

на бајонет, слабо било муниције; знам, да је неки Јеремија из мог вода, што није имо пушку, убијо проштацем Швабе, ишчупо га негде из обале. Ал', опет, слаба вајда. [...] Почнемо пред њима да узмичемо према Белој Цркви, Ваљевској Каменици, Мионици, Љигу све до Колубаре. [...] Ту нас негде на Колубари или негде пред њом, остави командант пука мајор Душан Туфегџић, иначе наш Штитарац. Лепо се, и ко што доликује опрости од нас па рече, како је премештен за команданта Београда и да сад он оданде, а ми одавде, треба да покажемо непријатељу „чија наја црну вуну преде“.

attacked, my brother, with our bayonets, since the munition was scarce; I know that some Jeremija from my squad, who didn't have a gun, killed Jerries with a palisade, which he took out somewhere near the bank. But still, it was to no avail. [...] In front of them, we started retreating towards Bela Crkva, Valjevska Kamenica, Mionica, Ljig, all the way to the Kolubara [...] Somewhere near the Kolubara or before it, our regiment commander, Major Dušan Tufegdžić, from Štitar, left us. As it was fitting, he nicely said goodbye to us, then said that he was promoted to Belgrade commander and that he from there, and we from here, should show to our enemies “who will get the worst of it”.

Драгутин Трифуновић са
друговима и особљем болнице
у Тунису, у Бизерти, седи први
здесьна

Dragutin Trifunović, with his
friends and hospital staff in Bizerta,
Tunisia, sitting first from the right

И показасмо им, сунце им жарено, ал' и нас коштало. Мож' да замислиш, кад се отвори небо градобитно од шрапнела, бију и картечом, а и гранатама, што рију око нас ко крмаче. Ко кад имају муниције кол'ко ти Бог 'оће. Нама, само остало да им се подвучемо и да се докопчамо

And we showed them, bugger them, but it cost us dearly. Just imagine, when the sky opens, full of shrapnels, canister shots, and grenades, hitting around us like pigs. Since they have munition in abundance. Our only option was to come near and force them to fight in close combat. [...] My soldier

Fiche d'évacuation des Militaires Serbes

PARTIE ADMINISTRATIVE

Nom *Trifunović* Régiment *6e*
 Prénoms *Dragutin* Bataillon *1er*
 Grade *Adjudant* Compagnie *1re*

N° de l'ordre d'évacuation *1000*
 Domicile *Bizerta*

Célibataire ou marié *Célibataire*
 Domicilié à *Château de France*
 Culte *Orthodoxe*

Entré à l'hôpital le *19 septembre 1918*
 Provenant de *Quartier N° 1 Camp*
 Destination à la sortie *Bizerta*
 Date de la sortie *18 octobre*

PARTIE MEDICALE

1re Nature de la maladie : *Suppuration de la plaie*
(Blessure de guerre)

2e Propositions du Médecin traitant

a) apte à reprendre son service
 b) à proposer pour une autre destination
 c) à proposer pour la réforme

SIGILLUM ALLAH le *19* 1918
 Le Médecin-Chef,
J. J. J.

Здравствени картон Драгутина Трифуновића из болнице у Бизерти

Medical record of Dragutin Trifunović, from Bizerta hospital

борбе прса у прса. [...] Напред иде мој водник, а и он Штитарац, опасан делија Драгић Ђурђевић, до њега, леп дечко ко уписан, добровољац Слободан од Ужица, што пуца стојећи. Ал' паде Слободан, паде и Мија Јањић из Богатића, па Драгомир Ђукић из Дубља, танае погоди, кад смо се пребацивали, и мог исписника и сељака Душана Петровића. Свучем га ја у неки поток и легнем крај њега, па једном руком пуцам, а другом њега дрмам, да видим је л' осто жив, кад мене тресну нешто посред темена, окрете се сва земља око мене, шикну ми крв и на нос и на уста.

Неки ме вуку назад. Кажем ја њима: „Как'и назад, знате ли ви, људи моји, да је наређен јуриш?!“ „Јебо те јуриш“, каже ми један од њи'. Знаш ли ти, да су ти одвалили парче лобање, и да ти се види голи мозак како цакће, ко голуждраво 'тиче?“ И, онда ја, шта ћу, не вреди. Знам само то да ме мој Штитарац Драго Сокић што је био ордонанс код команданта пука одвео до превијалишта и да ме тамо превео неки Настас из Крушевца. Онда ме тај Настас пита, могу ли да идем. „Што не могу“, кажем ја њему, „нисам килав.“ „Онда иди до амбланте Дринске дивизије, јер ми смо ти овде само за преку нужду и прву помоћ.“

И тако ја одем, а онда мене у Дринској, под хитно експедују милановачким путем за

was in front of me, also from Štitat, a mighty fellow, Dragić Đurđević, and next to him, a very beautiful boy, volunteer Slobodan from Užice, who was shooting while standing. But Slobodan fell down, as well as Mija Janjić from Bogatić, then Dragomir Đukić from Dublje, hit by a bullet, when we were moving, and also my fellow soldier and peasant Dušan Petrović. I pulled him over to a stream and lay beside him, shooting with one hand, and shaking him with the other, to see if he was still alive, when suddenly they hit me in the head, the earth started spinning around me, and blood began running through my nose and at my mouth.

Some people pulled me back. I said to them: “I don't want to go back, do you know, brothers, that we are ordered to attack?!“ “Screw the attack,” one of them said to me. “Do you know they chipped a part of your skull and that your brain can be seen, like a naked nestling?“ And I knew then it was no use. All I knew was that my man from Štitar, Drago Sokić, who was an ordinance in the regiment, took me to the dressing station and a man called Nastas from Kruševac bandaged me. Then this Nastas asked me if I was able to walk. “Why wouldn't I be?,” I said to him, “I'm not lousy.“ – “Then go to the Drina Division ambulance, for we here are only for emergency and first aid.“

Чачак, па за Крагујевац, кад тамо подигли Енглези шаторе на вашаришту, беле се ко облаци, споља платно а изнутра свила, а под шатором и сала за аперације. Госпојице Енглезице и доктори у белим мантилима, окупили се око мене, као око чуда. Загнојила се рана, па ми чистили прве и вадиле кљештима кошчице. Ставили ми пре тога фату у нос, да ме офијуну, ал' цабе, јебеш му дете, боли. Јес' боли, ал' ја се смешкам, а сећам се доктора Џона и госпође Стобарт, пожутили они, 'место мене, ко лимун. Био ту и неки наш доктор мајор Ђорђе Протић; послен сам чуо да је још пре онога рата био војни лекар у Шапцу; па објашњава мени, како су ми Енглези скроз наскроз очистили главу и како ће све бити добро. Кажем ја њему: „Господине докторе нећу се мешати у Ваш посо.“ А он мени: „Што ме не ословљаваш по чину?“ Кажем ја њему, како чин у рату може да стекне свако, и ратар и чобан, а да доктор може да буде само онај којизаврши науке. Онда, он мене пита, одакле сам, а ја њему лепо кажем из Штитара код Шапца. „Чивијаш, велиш“, поскочи он на то, па ме загрли. „Не бој се ништа, чивијашке су главе тврде, оздравићеш!“ Онда ја њему одвратим: „Господине докторе знам ја то и без Вас, зато се ништа и не секирам.“ Засмејаше се на то, кад им преведоше, и они Енглези, а онако

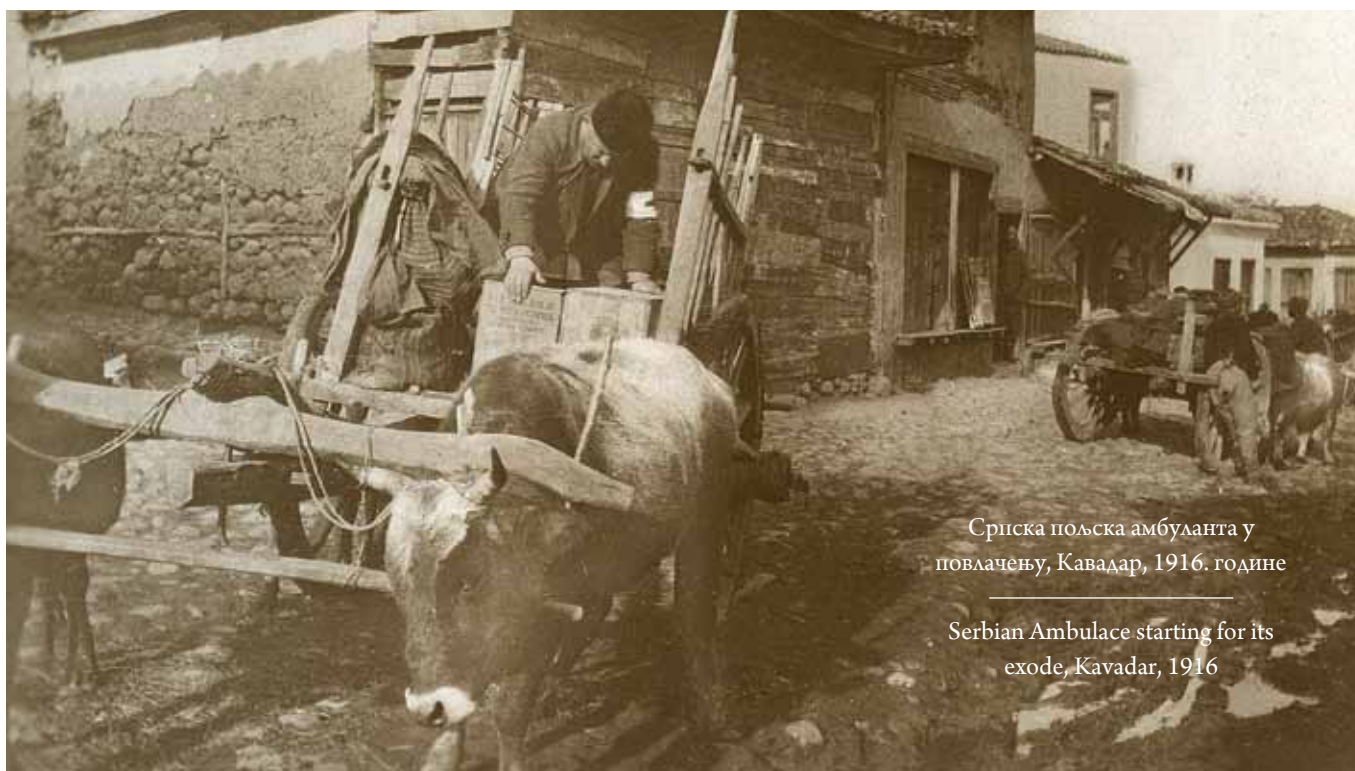
And so I went, and in Drina Division, they urgently sent me to Čačak on a road leading to Milanovac, and then to Kragujevac, where English people put up their tents on a fairground, white as clouds, with canvas on the outside, and silk on the inside, and with operation room inside the tent. English ladies and doctors in white uniforms bathed me, as though I was sacred. My wound was festered, so they removed worms from it and took away little bones with pincers. Before that, they put cottonwool in my nose to stun me, but, damn it, it was still hurting. It hurt, but I was smiling, and I remember that doctor John and lady Stobart turned yellow, instead of me, like a lemon. Our doctor, Major Đorđe Protić, was also there; later, I heard that even before the previous war, he had been a military doctor in Šabac; and he explained to me that English people had cleaned my head thoroughly and that everything would be fine. And I said to him: “Sir Doctor, I won't meddle in your work.” And he replied: “Why don't you call me by my rank?” And I told him that everyone could achieve his rank in a war, both farmer and shepherd, but a doctor had to finish his studies first. Then he asked me where I came from, and I politely told him that I came from Štitar near Šabac. “So, you're a Čivijaš”, and he jumped to his feet and hugged me. “Don't be afraid at all, your head is strong, you'll get better!”

су се слабо смејали и нису ко наши псовали. Нека фина господа. Да су фини потврдио ми је после и капетан Танасије, мада је он био мишљења, да они не псују зато, што још нису научили да говоре по нашки. „А какав ти је то језик, без псовки, мој Трифуновићу, мој војниче?“, пита он мене. „Никакв, је л' ти јасно? Псовка је потребна човеку, а посебно војсци, да се олакша. Зато је наш језик најбољи на свету! Је л' ти јасно?“ „Разумем, капларе!“, цепнем пред њим у знак слагања.

Мого би ја теби причати још кол'ко 'оћеш, ал' то, што би ти ја напричо, не би ти стало ни у пет романа, а већ се смрачивало. [...] Како сам, на пример, прешо преко Албаније без поклопца за главу, само са завојима и како сам, кад заноћимо крај ватре, у гудурама, био стално на опрезу да ме ко од војске случајно не чвркне. Или како сам био живи леш на острву Виду, како сам све то преживио и после као један гроф живио на острву Крфу и у Северној Африци где је владо један Беј. Ту, у Тунису, осам пута су ме аперисали и коначно ми са две сребрне плоче зашвајсовали лобању.[...]

And later I replied: "Sir Doctor, I knew that without you, and that's why I don't worry." Then even these English people started laughing, while they were moving me, but they were laughing nicely, and didn't swear like our people. Some fine gentlemen. And soon it was confirmed by Captain Tanasije, although he was of opinion that they didn't swear because they didn't know our language. "And what is a language without curses, my dear Trifunović, my soldier?", he asked me. "It's nothing, isn't it clear? A man needs cursing, especially in the army, to let off steam. That's why we have the best language in the world. Do you understand?" "I do, Corporal!", I snapped, agreeing with him.

I could go on like this, but what I would like to say couldn't fit into five novels, and it was already getting dark. [...] For example, how I crossed Albania without anything on my head, only with bandages, and how I spent the night beside the fire, in ravines, constantly alert so as not to be surprised by any army. Or how I felt like a death warmed up on Vido island, how I survived all that and later on how I lived as a lord on Corfu island and in North Africa, where some Bey ruled. There, in Tunisia, they operated on me eight times and finally with two silver plates, they stitched my head [...]

Српска пољска амбуланта у
повлачењу, Кавадар, 1916. године

Serbian Ambulance starting for its
exode, Kavadar, 1916

Керамичка посуда за храњење

Ceramic bowl for feeding

Керами чки аван са пистилом, 1914–1916

Ceramic mortar and pestle, 1914–1916

Милош Голубовић, „Рањеник“

Miloš Golubović, Wounded Soldier

Миодраг Петровић, „Прелаз преко Албаније“

Miodrag Petrović, Passage Through Albania

Драгомир Глишић, „Војник
превија рану“

Dragomir Glišić, Soldier Bandages
Wound

Богосав Војновић Пеликан,
„Острво Видо“

Bogosav Vojnović Pelikan,
Vido Island

Драгомир Глишић, „Портрет др Рајса“

Dragomir Glišić, Portrait of Doctor Reiss

Владимир Бецић, „Пред
амбулантом“, 1917.

Vladimir Becić, In Front of
Dispensary, 1917

Какав смо народ били

У ноћи између 15. и 16. августа 1914. године вођене су крваве борбе на падинама планине Цер, из којих су српски војници изашли као хероји извојевавши након неколико дана, над бројнијим и далеко опремљенијим непријатељем, прву победу савезника у Великом рату. Победа је плаћена великим бројем погинулих и рањених. Крваве борбе су вођене за сваку стопу планине, најчешће прса у прса. Један од хероја ове славне битке био је и Милета Милутиновић из села Седлара код Свилајнца, који је припадао II прекобројном пуку Комбиноване дивизије. Он је са својом дивизијом бранио падине Цера у Текеришу и у близини шуме Ранковаче, одакле је, тешко рањен, успео да се заједно са још једним рањеником пребаци у кућу Тихомира Стевановића. Ова кућа је била напуштена јер су домаћини оставили село и повукли се иза линије фронта

What nation we used to be

In the night between August 15 and 16, 1914, at Cer mountain slopes, bloody battles were fought, where Serbian soldiers were heroic, managing to win the first victory of the Allied Forces in the Great War, after several days, over more numerous and better armed enemy. The victory took a large number of dead people, as well as wounded ones. Bloody battles were fought for every inch of the mountain, mostly in close combat. One of the heroes in this glorious battle was Mileta Milutinović from Sedlar village, who belonged to the 2nd Independent Regiment, Combined Division. He, along with his division, defended the slopes of Cer in Tekeriš and near Rankovača forest, where, heavily wounded, managed together with another wounded soldier to move to a house of Tihomir Stevanović. This house was abandoned, for the residents had left the village and retreated behind the front lines

Милета Милутиновић

Mileta Milutinović

са осталим цивилним становништвом. Ту су их већ следећег дана пронашли аустријски војници. Другог рањеника су убили одмах, а Милету су оставили у животу, верујући да тешко рањен неће преживети. Оставши сам и препуштен себи, Милета је из сандука у коме се чува девојачка спрема узео пешкир којим је превио своју рану. Пешкир је са девојачком спремом у кућу Стевановића донела Перса Спајић, која је на њему својом руком извезла: „Перса Спајића девојка, сретан ти празник и добро јутро добри домаћине“. Она је овај пешкир донела када се удала за Тихомира Стевановића. Кад су се вратили из збегa, домаћини нису затекли рањеника јер су га српски војници раније понели са собом. Милета Милутиновић је преживео задобијене ране и, после опоравка код куће у Седларима, наставио је да ратује са српском војском до ослобођења Србије. Све време рата носио је са собом пешкир девојке Персе из Текериша као својеврсну амајлију, планирајући да га након рата врати правој власници. За то му се указала прилика након шездесет година, када је обележавана шездесетогодишњица славне Церске битке. Тада је са унуком посетио Текериш и кућу Стевановића. Нажалост, Перса није била жива. Умрла је непосредно после рата, у двадесет трећој години, али су њени потомци

with other civilians. The following day, they were found by Austro-Hungarian soldiers. The wounded soldier was immediately killed, but Mileta was kept alive, for they believed that he would not survive because of his serious wounds. Left alone and to his own devices, Mileta took a towel from a chest where a girl's trousseau was kept, and bandaged his wound with it. The towel, along with a girl's trousseau had been brought to Stevanović's house by Persa Spajić, who had embroidered it with these words: "Persa Spajić, my dear girl, happy holiday and good morning to you, householder." She had brought this towel when she married Tihomir Stevanović. When they returned home from their exodus, they didn't meet the wounded soldier, for Serbian soldiers had previously taken him with them. Mileta Milutinović survived his wounds and, after recovery at his home in Sedlari, he went on to fight with the Serbian army until the liberation of Serbia. All the time during the war, he kept the towel of Persa from Tekeriš with him, as a charm, planning to return it to the owner after the war. He had an opportunity after many years, when the 60th anniversary of the glorious Battle at Cer was celebrated. With his grandson, he visited Tekeriš and the house of the Stevanović family. Unfortunately, Persa was no longer alive. She had died soon after the war, when she was

угостили Милету, и тада и сами први пут сазнали за причу о пешкиру. Пешкир су наредне године, због узвишености и лепоте ове приче која неодољиво подсећа на бајковите средњовековне легенде о витештву и чести, поклонили Народном музеју у Шапцу да сведочи какав смо народ били.

23, but her offsprings entertained Miletta and on that occasion they learned about the story of the towel for the first time. The towel, because of the distinction and beauty of this story, which so much resembles those medieval legends of chivalry and honour, was given as a gift to the National Museum in Šabac the following year, as a testimony of what nation we used to be.

Стеван Милосављевић, „После окршаја на Црним чукама“, 1917.

Stevan Milosavljević, After Conflict on Crne Čuke, 1917

Пренос рањеника у дивизијско
завојиште, 1918. године

Transport of wounded soldiers to
squadron dressing station, 1918

Одмор у покрету при повлачењу,
1915. године

Time for rest while retreating, 1915

Др Аврам Винавер¹⁷

Шта говоре ти људи
У кошуљама белим,
Разрогачених очију
Суви и црни и незамаљски?
Шта галаме??

Болничари их чувају,
Да не искоче кроз прозор.
Доктори их обилазе са страхом.
Сваки час по неког изнесу.

Леже по собама, ходницима
Неки су у дворишту, на калдрми,
на улици
Отпочели су да обузимају цело Ваљево,
Нашу целу државу.

Они бунцају
Са њима бунца од пегавца цела наша земља.
И по логорима их има,
Железнице их вуку
Домови су их пуни.
По селима, на колибама малим
На вајатима
У шљивицима
Вију се црне заставе

Морија затоми свет.
Доктор Аврам Винавер
Санитетски мајор
Управник Пете Резервне Болнице
Поштапајући се тешко,
Испијен од болести и брига
Обилазио је болеснике дан и ноћ
Посматрао њихов унезверен поглед
По њему знао где се ко налази
На путањи живота и смрти.

Надгледао је шта се ради
И помагао својим присуством
Да се извије код војника
Онај лак осећај ка мирном, ка здравом,
Који и сачињава сав живот.
Са неким је дискутовао
На нарочити начин,
Бескрајно стрпљиво и очински
Неком стравичном љубављу,
- Јер су многи, урлајући
Тражили одговор на питање:
Зашто их не пуштају да скачу
На прозоре, кроз зидове, и кроз врата
Кад су гоњени, са свих страна
Као дивља звер.

17 С. Винавер, *Райни другови*, Београд, 2005, стр.19.

Мајор Аврам
Са трудом надчовечанским
Држао је отворене очи
- Огромне плаве очи под златним цвикером -
И није смео да их склопи ни за трен
Јер је знао
- Пошто и њега тресе рекуренс
Већ толико дана
А није тражио замену
Јер томе сад није време
У оскудици лекара -

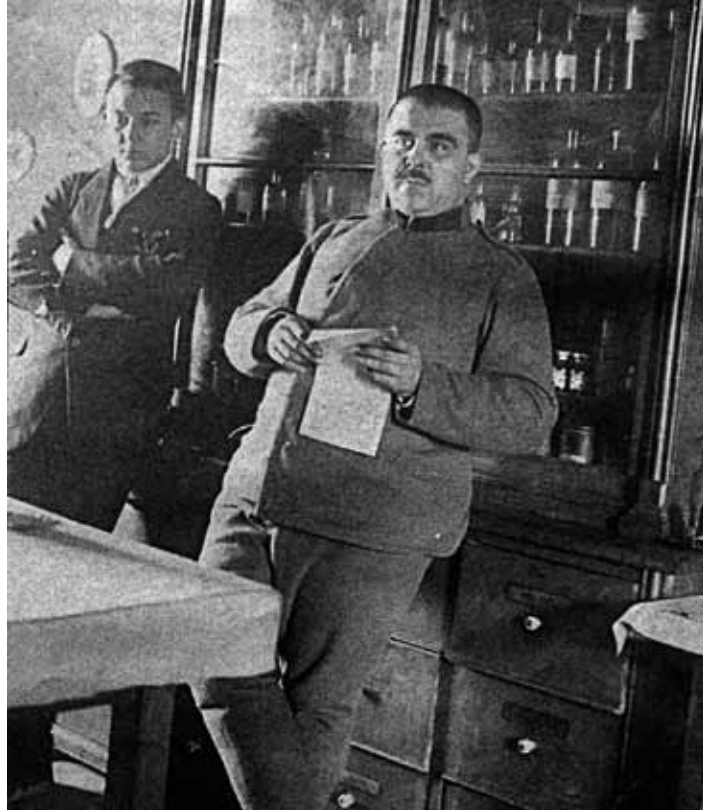
Да му се може десити,
Да и он одоли промуклим разлозима
Том вапају очајном
И тако убедљивом
Безбројних болесника
Које чује и дан и ноћ
Немајући за друго шта слуха –

И да отвори прозор,
И да искочи из ове собе,
Из ове вароши,
Из ове васионе...

Српска војска у повлачењу, 1915. године

Serbian Army in retreat, 1915

Апотека Књажевац, 1915. године
Војна аптека, апотекар Србислав Стефановић из Београда
и добровољац Чеда Живановић, матурант из Зајечара, Војна
академија ЦХВБДН, фото-албум

Knjaževac Pharmacy, 1915. године
Military pharmacy, an apothecary Srbslav Stefanović from
Belgrade and a volunteer Čeda Živanović, graduating pupil from
Zaječar, Military Academy, photo album

Апотекари Никола Боди, Јоца Викторовић,
фото Младен Ј. Жујовић

Apothecary Nikola Bodi, Joca Viktorović,
photo Mladen J. Žujović

Апотека у Говину – Крф, 1916. године

Pharmacy in Govino - Corfu, 1916
Ministère de la Culture (France) – Médiathèque de
l'Architecture et du Patrimoine

КАТАЛОГ / CATALOGUE

Из фонда Музеја града Новог Сада **From the City Museum of Novi Sad Fund**

1. Керамички аван са пистилом, 1914–1916, инв. бр. МФ-1233
Ceramic mortar and pestle, 1914–1916, inv. no. MF-1233
2. Метални аван са пистилом, 1914–1916, приватна колекција
Metal mortar and pestle, 1914–1916, private collection
3. Керамичка посуда за храњење, инв. бр. МФ-1371
Ceramic bowl for feeding, inv. no. MF-1371
4. Војнички сандук Милана Милосављевића, логор Браунау, 1917, инв. бр. МФ-1957
Military chest of Milan Milosavljević, Braunau prisoner of war camp, 1917, inv. no. MF-1957
5. Војнички сандук др Николе Ристића, санитетског капетана I класе, инв. бр. МФ-1958
Military chest of doctor Nikola Ristić, Medical Corps Captain, Class I, inv. no. MF-1958
6. Зубарски прибор др Николе Ристића, инв. бр. МФ-1959
Dental instruments of doctor Nikola Ristić, inv. no. MF-1959
7. Зубарски апарат, инв. бр. МФ-1975
Dental appliance, inv. no. MF-1975
8. Војничка чутурица „У спомен са Крфа 1916. г., у спомен др М. З. 1916. г.“ приватно власништво
Military flask “In memory of Corfu, 1916, In memory of doctor M. Z., 1916“, private property

9. Војничка чаша „Успом[ена] из Европск[ог] рата 1917. од болесни[ка]
Живојина Нагулића Жељ. Госп[одину] Др Санит[ета] Капет[ану] I
К[ласе] Милану Занковићу“, приватно власништво
Military cup, “Memory from the European War, 1917. From a patient
Živojin Nagulić Želj. to mister doctor Milan Zanković, Medical Corps
Captain, Class I“, private property
10. Порцулански тарионик са пистилом CORROSIV., инв. бр. МФ-322
Porcelain mortar and pestle CORROSIV., inv. no. MF-322
11. Еполете за униформу санитетског потпуковника др Николе Ристића,
инв. бр. МФ-1960
Uniform epaulettes of Medical Corps Lieutenant Colonel, doctor Nikola
Ristić, inv. no. MF-1960
12. Еполете за униформу санитетског потпуковника др Николе Ристића,
инв. бр. МФ-1961
Uniform epaulettes of Medical Corps Lieutenant Colonel, doctor Nikola
Ristić, inv. no. MF-1961
13. Орден Светог Саве IV реда др Николе Ристића, инв. бр. МФ-1962
Order of Saint Sava, Fourth Class, of doctor Nikola Ristić, inv. no. MF-1962
14. Орден југословенске круне др Николе Ристића, инв. бр. МФ-1963
Order of Yugoslav Crown of doctor Nikola Ristić, inv. no. MF-1963
15. Кутија са хируршким инструментима, некомплетно, инв. бр. МФ-1969
Box with surgical instruments, incomplete, inv. no. MF-1969
16. Кутија са хируршким инструментима, инв. бр. МФ-1970
Box with surgical instruments, inv. no. MF-1970
17. Кутија са шприцем и инјекцијама, инв. бр. МФ-1971
Box with a syringe and injections, inv. no. MF-1971
18. Кутија са ножићем за пуштање крви, инв. бр. МФ-1972
Box with a pocket knife for bloodletting, inv. no. MF-1972
19. Порцуланска мензура од 50 г, инв. бр. МФ-270
Porcelain burette of 50 gr, inv. no. MF-270

20. Керамичка мензура од 1/8 литра, инв. бр. МФ-273
Ceramic burette of 1/8 litre, inv. no. MF-273
21. Порцуланска посуда од 150 г, инв. бр. МФ-280
Porcelain container of 150 gr, inv. no. MF-280
22. Порцуланска посуда од 200 г, инв. бр. МФ-271
Porcelain container of 200 gr, inv. no. MF-271
23. Порцуланска посуда од 300 г, инв. бр. МФ-281
Porcelain container of 300 gr, inv. no. MF-281
24. Порцуланска посуда од 500 г, инв. бр. МФ-272
Porcelain container of 500 gr, inv. no. MF-272
25. Порцуланска посуда од 1000 г, инв. бр. МФ-279
Porcelain container of 1000 gr, inv. no. MF-279
26. Стаклена лабораторијска флаша, инв. бр. МФ-253
Glass laboratory bottle, inv. no. MF-253
27. Лимена посуда са лулом, инв. бр. МФ-334
Sheet metal bowl with a neck, inv. no. MF-334
28. Порцуланска мерна посуда, инв. бр. МФ-336
Porcelain measuring cup, inv. no. MF-336
29. Стаклена стојница TINCT. DIGITAL 1.50–5.00, инв. бр. МФ-659
Glass medicinal jar TINCT. DIGITAL 1.50–5.00, inv. no. MF-659
30. Стаклена стојница † TINCT. CANTHARID. 0.50–1.50, инв. бр. МФ-660
Glass medicinal jar † TINCT. CANTHARID. 0.50–1.50, inv. no. MF-660
31. Стаклена стојница † TINCT. NUC. VOMICAE 1.00–2.00, инв. бр. МФ-661
Glass medicinal jar † TINCT. NUC. VOMICAE 1.00–2.00, inv. no. MF-661
32. Стаклена стојница, без натписа, инв. бр. МФ-662
Glass medicinal jar, without inscription, inv. no. MF-662
33. Стаклена стојница CHININ. VALERIAN., инв. бр. МФ-1283
Glass medicinal jar CHININ. VALERIAN., inv. no. MF-1283

34. Стаклена стојница FERR. PYROPHOSPH. CAMM. CITR., инв. бр. МФ-1284
Glass medicinal jar FERR. PYROPHOSPH. CAMM. CITR., inv. no. MF-1284
35. Стаклена стојница ALBOFERIN, инв. бр. МФ-1285
Glass medicinal jar ALBOFERIN, inv. no. MF-1285
36. Стаклена стојница CURARE, инв. бр. МФ-1286
Glass medicinal jar CURARE, inv. no. MF-1286
37. Стаклена стојница ALUMINA, инв. бр. МФ-1287
Glass medicinal jar ALUMINA, inv. no. MF-1287

38. Стаклена стојница COLCHICIN, инв. бр. МФ-1289
Glass medicinal jar COLCHICIN, inv. no. MF-1289
39. Стаклена стојница PIPERIN, инв. бр. МФ-1291
Glass medicinal jar PIPERIN, inv. no. MF-1291
40. Стаклена стојница DIGITALIN, инв. бр. МФ-1292
Glass medicinal jar DIGITALIN, inv. no. MF-1292
41. Стаклена стојница BUTYL CHLOR. HYDR., инв. бр. МФ-1293
Glass medicinal jar BUTYLCHLOR. HYDR., inv. no. MF-1293
42. Стаклена стојница ACIDUM SUCCINUM, инв. бр. МФ-1294
Glass medicinal jar ACIDUM SUCCINUM, inv. no. MF-1294

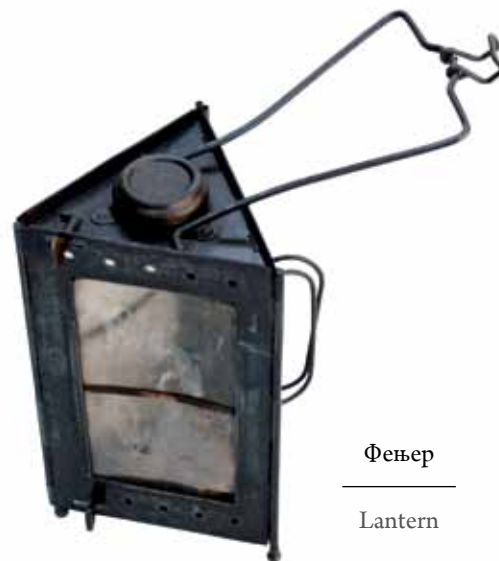

43. Стаклена стојница SALICIN, инв. бр. МФ-1310
Glass medicinal jar SALICIN, inv. no. MF-310
44. Стаклена стојница COFFEIN BROMATUM, инв. бр. МФ-1312
Glass medicinal jar COFFEIN BROMATUM, inv. no. MF-1312
45. Стаклена стојница SALICYLAMID, инв. бр. МФ-1313
Glass medicinal jar SALICYLAMID, inv. no. MF-1313
46. Стаклена стојница SULFURJODATUM, инв. бр. МФ-1317
Glass medicinal jar SULFURJODATUM, inv. no. MF-1317

47. Стаклена стојница FERRO-MANGAN-PEPTONAT, инв. бр. МФ-1318
Glass medicinal jar FERRO-MANGAN-PEPTONAT, inv. no. MF-1318
48. Стаклена стојница CHININ. AETHYLOCARB., инв. бр. МФ-1320
Glass medicinal jar CHININ. AETHYLOCARB., inv. no. MF-1320
49. Стаклена стојница TERPENHYDR., инв. бр. МФ-1326
Glass medicinal jar TERPENHYDR., inv. no. MF-1326
50. Стаклена стојница KAL. STIBYLO TARTARIC., инв. бр. МФ-1327
Glass medicinal jar KAL. STIBYLO TARTARIC., inv. no. MF-1327
51. Стаклена стојница FERR. OXYDAT. OXIDUL., инв. бр. МФ-1328
Glass medicinal jar FERR. OXYDAT. OXIDUL., inv. no. MF-1328
52. Стаклена стојница SULFUR. RUBRUM., инв. бр. МФ-1329
Glass medicinal jar SULFUR. RUBRUM., inv. no. MF-1329
53. Стаклена стојница KORUSIN, инв. бр. МФ-1330
Glass medicinal jar KORUSIN, inv. no. MF-1330
54. Стаклена стојница JODUM, инв. бр. МФ-1331
Glass medicinal jar JODUM, inv. no. MF-1331
55. Диплома мр фарм. Павла Штрасера, апотекара из Сремских Карловаца – Почасни орден
Црвеног крста другог реда, 1916, инв. бр. МФ-1596
Diploma of Pavle Štraser, M. Pharm, apothecary from Sremski Karlovci – Honorary Order of Red
Cross, Second Class, 1916, inv. no. MF-1596
56. Диплома мр фарм. Павла Штрасера, апотекара из Сремских Карловаца – Почасни орден
Црвеног крста другог реда 1917, инв. бр. МФ-1597
Diploma of Pavle Štraser, M. Pharm, apothecary from Sremski Karlovci - Honorary Order of Red
Cross, Second Class, 1917, inv. no. MF-1597
57. Ручна вага, МФ-1974
Hand scale, MF-1974

Из фонда Војног музеја Београд
From the Military Museum Fund, Belgrade

1. Фењер, инв. бр. 25407
Lantern, inv. no 25407
2. Метална кутија за хируршке игле, инв. бр. 4275
Metal box for surgical needles, inv. no 4275
3. Хируршки комплет, инв. бр. 4277
Surgical kit, inv. no. 4277
4. Повеља Крста милосрђа, додељена Андрији Милосављевићу, инв. бр. 815
Charity Cross Charter, awarded to Andrija Milosavljević, inv. no. 815
5. Крст милосрђа (аверс и реверс), инв. бр. 8041
Charity Cross (obverse and reverse), inv. no. 8041
6. Повеља Ордена Друштва српског Црвеног крста, додељена војводи Степи Степановићу, инв. бр. 12120
Charter of the Order of Serbian Red Cross Society, awarded to Stepa Stepanović, inv. no. 12120
7. Орден Друштва српског Црвеног крста (аверс и реверс), инв. бр. 6729
Order of the Serbian Red Cross Society (obverse and reverse), inv. no. 6729

Фењер

Lantern

Метална кутија за
хируршке игле

Metal box for surgical
needles

Хируршки комплет

Surgical kit

8. ДРАГОМИР ГЛИШИЋ, Портрет др Рајса
 DRAGOMIR GLIŠIĆ, Portrait of Doctor Reiss
 уље на платну каширано на картон/oil on canvas, laminated on cardboard, 37,5 x 26,5 cm
 сигн.: нема/sign. none
 инв. бр./inv. no. 10737

9. МИХАИЛО МИЛОВАНОВИЋ, Војници на одмору – требљење вашију
 MIHAILO MILOVANOVIĆ, Soldiers Resting – Lice Removal
 уље на платну/oil on canvas, 100,4 x 100 cm
 сигн.: д. л./sign. d. l.: Мих. Миловановић
 инв. бр./inv. no. 10757

10. БОГОСАВ ВОЈНОВИЋ ПЕЛИКАН, Острво Видо
 BOGOSAV VOJNOVIĆ PELIKAN, Vido Island
 уље на платну/oil on canvas, 112 x 135 cm
 сигн.: д. д./sing. d. r.: Војновић
 инв. бр./inv. no. 11097

11. МИОДРАГ ПЕТРОВИЋ, Кроз Албанију, 1918.
MIODRAG PETROVIĆ, Through Albania, 1918
уље на платну/oil on canvas, 95 x 200 cm
сигн.: Д. Л./sign. d. l.: М. Петровић
инв. бр./inv. no. 11370
12. ВЛАДИМИР БЕЦИЋ, Пред амбулантом, 1917.
VLADIMIR BECIĆ, In Front of Dispensary, 1917
Литографија/lithography, 32,5 x 44 cm
сигн.: Д. Д./sign. d. r.: В. В. 1917.
инв. бр./inv. no. 10446
13. МИЛОШ ГОЛУБОВИЋ, Рањеник
MILOŠ GOLUBOVIĆ, Wounded Soldier
оловка, скица/pencil, sketch, 11,5 x 18,5 cm
сигн.: нема/sign. none
инв. бр./inv. no. 10799
14. СТЕВАН МИЛОСАВЉЕВИЋ, После окршаја на Црним чукама, 1917.
STEVAN MILOSAVLJEVIĆ, After Conflict on Crne Čuke, 1917
уље на платну/oil on canvas, 50,4 x 94 cm
сигн.: Д. Л./sign. d. l.: S. Milosavljević 1917
инв. бр./inv. no. 11043
15. ДРАГОМИР ГЛИШИЋ, Војник превеја рану
DRAGOMIR GLIŠIĆ, Soldier Bandages Wound
уље на платну каширано на картон/oil on canvas, laminated on cardboard, 15 x 39,5 cm
сигн.: нема/sign. none
инв. бр./inv. no. 10738
16. МИОДРАГ ПЕТРОВИЋ, Прелаз преко Албаније
MIODRAG PETROVIĆ, Passage Through Albania
уље на платну/oil on canvas, 58 x 94 cm
сигн.: Д. Д./sing. d. r.: М. Петровић
инв. бр./inv. no. 1980

Фотографије су из фонда Војног музеја Београд

Photographs are from the Fund of the Military museum in Belgrade

Колекција из Пастеровог завода, Нови Сад
Collection from Pasteur Institute, Novi Sad

КОНЗЕРВАЦИЈА И РЕКОНСТРУКЦИЈА

CONSERVATION AND RECONSTRUCTION

Вољујска санитетска кола, конзервација и
реконструкција

Ox-drawn medical cart, conservation and
reconstruction

Модел удлаге за десну ногу,
реконструкција

A model of immobilizer for right leg,
reconstruction

Вољујска санитетска кола – двоколица са шаторастом конструкцијом,
конзервација и реконструкција

Ox-drawn carriage – a cart with tent construction, conservation and
reconstruction

Модел пољске санитарске простирке за смештај више рањеника,
реконструкција

A model of field medical mat for several wounded soldiers,
reconstruction

Модел седећег и лежећег носила за пренос рањеника
на коњима, реконструкција

A model of sitting and lying stretcher for transport of
wounded soldiers on horseback, reconstruction

Модел пољског санитарског кревета, коришћеног у пољским
болницама и завојштима, реконструкција

A model of field medical bed, used in field hospitals and dressing
stations, reconstruction

Модел носила за пренос рањеника,
реконструкција

A model of stretcher for transport of wounded soldiers,
reconstruction

КОНЗЕРВАЦИЈА И РЕКОНСТРУКЦИЈА

CONSERVATION AND RECONSTRUCTION

ИЗВОРИ:

1. Фонд др Николе Ристића, Музеј града Новог Сада
2. Прватна колекција Милана Б. Вакањаца
1. Правила за војне болнице са изменама и допунама, Београд 1918, [http: //velikirat.nb.rs/items/show/329](http://velikirat.nb.rs/items/show/329)
2. Српски војни санитет у 1916. години, (зборник) <http://www.rastko.rs/istorija/medicina/delo/12561>
3. Ministère de la Culture (France) – Médiathèque de l'Architecture et du Patrimoine www.metiatheque-patrimoine.culture.gouv.fr/fr/achives_photo/

ЛИТЕРАТУРА:

1. Барили, Бруно, *Српски райнови*, Нови Сад, Београд 2014.
2. Вакањац, Милан, *Немојте нас заборавити*, Београд 1997.
3. Васић, - Цветин, Милун, *За отаџбину њали нейобеђени*, Шабац 2014.
4. Вуковић, Жарко, *Савезничке медицинске мисије у Србији 1915*, Београд 2004.
5. Gavrilović, Vera, *Učešće žena lekara u ratovima od 1876 – 1945. godine na tlu Jugoslavije*, *Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae*, anno XV, br.2, MCMLXXV, Beograd 1975.
6. Генчић, Лазар, *Зашто је дошло до епидемије и помора у нашој војсци и народу за време ратова 1912–1918*, у: Станојевић В., *Историја српској војној санијетии, наше райно санијетиско искуство*, Београд 1925.
7. Димитријевић, Брана, *У конијејнеру*, Београд 2001.
8. Ђурић, С., Стевановић. В., *Голіоша и васкрс Србије 1915 – 1918*, Београд 1989.
9. Жујовић, Младен Ј., *Райни дневни I*, Врњачка Бања 2004.
10. Кришнер, Моника, *Жене у райу – Србија 1915 – 1918*, Београд 1986.

11. Јанковић, Драгослав, Храбак, Богумил, Записници седница Министарског савета Србије 1915–1918, Београд 1976.
12. Јеремић, Ристо, *Прилози за биографски речник Срба лекара Војвођана 1756–1940*, Нови Сад 1952.
13. Лазаревић, Јелена, Енглескиње у српском народу, *Домаћица*, год. 44. св. 7, 8, 9 и 10, Београд 1929.
14. Митровић, Андреј, *Србија у Првом светском рату*, Београд 2004.
15. Недок, Александар, *Повлачење српске војске ка албанском приморју и њена евакуација на Крф 1915–1916. године*, Београд 2006.
16. Недок, Александар, *Реорганизација Војног санитета 1916. године, Српски војни санинети у 1916. години*, интернет издање
17. Недок, Александар, *Балкански райови 1912–1913*, Београд 2012.
18. Недок, А., Поповић, Б., Тодоровић, В., *Српски војни санинети у Првом светском рату*, Београд 2014.
19. Николић, Лука, *Србија мајко, Србија маћехо*, Чајетина 2010.
20. Рајс, Арчибалд Р, *Шта сам видео и преживео у великим данима*, Београд 1928.
21. Срдих, радован, *Бишка на Леију 1914*, Сремска Митровица 1994.
22. *Српска писма из светског рата 1914–1918*, сакупио Владислав Пандуровић, Осиек 1923.
23. Станисављевић, Живко М., *Гоњење након Церске бишке*, Београд 1928.
24. Станојевић, Влада, *Историја српског војног санинетија. Наше ратно санинетско искуство*, Београд 1925.
25. Stanojević, Vlada, *Moje ratne beleške i slike*, Ljubljana 1935.
26. Stanojević, Vladimir, *Prilog za istoriju srpske vojne bolnice na ostrvu Vidu, Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae, anno I, br.1, MCMLXI*, Beograd 1961.
27. Станојевић, Владимир, *Србија 1914–1918*, Београд 1995.
28. Станојевић, Владимир, *Преко Албаније на осирво смрти – из дневника једне болнице*, Београд 1921.
29. Суботић, др Војислав М., *Поинули и умрли лекари и медицинарима у райовима 1912.–1919. године*, Српско лекарско друштво, Београд 1919.
30. Суботић, др Војислав М., *Поменик поинулим и помрлим лекарима и медицинарима у райовима 1912–1918*, Српско лекарско друштво, Београд 1922.
31. Thomson, Louis L., *La retraite de Serbia*, Paris 1916.
32. Тинховен, Аријус, *Сирахове рата у Србији. Дневник ратног хирурга – 1915*, Београд 2005.
33. Храбак, Богумил, Јанковић, Драгослав, *Србија 1918*, Београд 1968.
34. Црњански, Милош, *Ишака и комениари*, Београд 1959.
35. Штурценегер, Катарина, *Србија у рату 1914–1916*, Нови Сад, Београд 2014.

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

355.415.6:94(497.11)"1914/1918"

БУЛОВИЋ, Гордана

Српски санитет 1914–1918 = Serbian sanitet 1914-1918 / Гордана Буловић, Мирко Пековић, Бранислав Станковић ; [превод Зоран Протић ; фотографија Феђа Киселички]. - Нови Сад : Музеј града Новог Сада ; Београд : Војни музеј ; Шабац : Народни музеј, 2015 (Београд : Гласник). – 99 стр. : илустр. ; 22 cm

Упоредо срп. текст и енгл. превод. – Текст штампан двостубачно. – Тираж 300. – Библиографија.

ISBN 978-86-7637-087-0

1. Пековић, Мирко [аутор] 2. Станковић, Бранислав [аутор]

а) Први светски рат 1914–1918 – Војни санитет – Србија

COBISS.SR-ID 296626439

МУЗЕЈ ГРАДА
НОВОГ САДА

CITY MUSEUM
OF NOVI SAD

НАРОДНИ МУЗЕЈ ШАБАЦ